

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Zdeslav Španiček

**URBANI RAZVOJ POŽEGE OD SREDIŠTA SANDŽAKA DO SREDIŠTA
ŽUPANIJE (16. – 18. STOLJEĆE)**

Diplomski rad

Mentor: dr.sc. Nenad Moačanin

Zagreb, lipanj, 2018.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	4
1.1. Teorijske postavke.....	6
1.2. Metodološke postavke.....	7
2. GEOGRAFSKI POLOŽAJ POŽEGE.....	9
3. POŽEGA OD ANTIKE DO SREDNJEGA VIJEKA.....	11
3.1. Antičko razdoblje.....	11
3.2. Srednji vijek.....	12
3.3. Srednjovjekovna urbanogeneza.....	14
3.4. Crkveni redovi.....	19
4. USPOSTAVA OSMANSKE VLAST.....	20
4.1. Upravno uređenje.....	23
5. PREOBRAZBA OSMANSKE POŽEGE.....	24
5.1. Osmanski grad.....	25
5.2. Vakufi i tekija.....	29
5.3. Osmanska Požega u očima suvremenika.....	30
6. VOJSKA I ELITNI SLOJ DRUŠTVA.....	34
7. STANOVNIŠTVO I DEMOGRAFSKI PROCESI U VRIJEME OSMANLIJA.....	37
7.1. Defteri (porezni popisi).....	37
7.2. Socijalna struktura stanovništva.....	40
7.3. Katolici osmanske Požega.....	41
7.4. Islamizacija.....	42
8. POŽEŠKE MAHALE.....	42
9. TRGOVINA, OBRT I PRIVREDA OSMANSKE POŽEGE.....	46
10. SAKRALNI OBJEKTI OSMANSKE I POSTOSMANSKE POŽEGE.....	50
10.1. Sakralni objekti kršćanske provenijencije.....	50
10.2. Sakralni objekti islamske provenijencije.....	53

11. OSLOBAĐANJE POŽEGE OD OSMANLIJA I USPOSTAVA NOVE VLASTI.....	55
11.1 Oslobođanje Požege od Osmanlija.....	55
11.2. Nova administrativna podjela.....	59
11.3. Posljedice vojne uprave u Požegi.....	61
12. USPOSTAVA GRADSKE UPRAVE I REGULACIJA ŽIVOTA GRAĐANA.....	62
13. POSTOSMANSKA POŽEGA.....	63
13.1. Isusovci i obnova postosmanske Požege.....	66
13.2. Osmanska ostavština.....	68
14. STANOVNIŠTVO I DEMOGRAFSKI PROCESI POSTOSMANSKE POŽEGE.....	69
14.1. Kuga u Požegi 1739. godine i njezine posljedice.....	71
15. TRGOVINA, OBRT I PRIVREDA POSTOSMANSKE POŽEGE.....	73
16. POŽEGA – SREDIŠTE ŽUPANIJE.....	76
17. ZAKLJUČAK.....	78
18. BIBLIOGRAFIJA.....	81
19. PRILOZI.....	87
20. SAŽETAK.....	88
21. SUMMARY.....	89

1. UVOD

Period osmanske vlasti nakon srednjega vijeka predstavlja razdoblje značajnog diskontinuiteta zbog velikih opće društvenih razlika u odnosu na zatečeno stanovništvo Požege. Grad za osmanske vlasti zahvaća snažna transformacija koja se očituje u svim sferama urbanog života, a posebno u konfesionalnoj. Takva promjena utjecala je na demografske procese i urbani razvoj. Veliku ulogu u održavanju veza s kršćanskih nasljeđen predstavljaju franjevci osmanske Požege koji su ostali jedina veza između katoličkog stanovništva i njihove crkvene hijerarhije. Njihova prisutnost uvelike je otežala asimilaciju cjelokupnog stanovništva za vrijeme osmanske vlasti.

Nakon vladavine Osmanlija, nova imperijalna sila, Habsburška Monarhija, odredila je put urbanog razvoja Požege kroz 18. stoljeće. U novim okolnostima možemo promatrati veoma spor i otežan proces općeg oporavka grada. Takav trend je zabilježen u gotovo svim slavonskim gradovima. Iako Požega nije vratila staru važnost i veličinu do sredine 18.st., od velike je koristi za držanje koraka s novim urbanim centrima u Slavoniji bilo obnavljanje Požeške županije 1745. godine što je u grad uputilo utjecajne činovnike koji su svojim zalaganjem nastavili krojiti razvoj grada.

Proučavanje povijesti Požege u razdoblju od 16. do 18. stoljeća otežava manjak arheološkog i arhivskog materijala te drugih izvora. Od prapovijesti te bogate grčke i rimske civilizacije, srednjovjekovlja i razdoblja osmanske vlasti do kraja 17. st. ostalo je malo arheoloških tragova i pisanih dokumenata u Slavoniji, Baranji i Srijemu. Ti su spomenici uglavnom uništeni za vrijeme osmanskih osvajanja u 16. st. te u ratovima za oslobođenje od osmanske vlasti krajem 17. st. Nikako ne treba zaboraviti požare koji su u nekoliko navrata razorili vrijedan materijal i brojne dokumente koji bi danas olakšali razumijevanje brojnih procesa urbanog razvoja grada. Znatno su bolje sačuvani spomenici nakon oslobođenja od osmanske vlasti, osobito od 18. st. do danas. Već početkom 18. st. upravna tijela, gospodarstva, vojska i crkva organizirali su svoju djelatnost te su njihovim radom nastali dokumenti koji su danas bogat izvor za proučavanje povijesti istočne Hrvatske.¹

Po količini i vrijednosti sačuvane osmanske građe daleko najvažnija arhivska institucija za istraživanje povijesti osmanske Slavonije i Srijema - ujedno jedan od najznačajnijih arhiva za istraživanje ranonovovjekovne povijesti uopće - jest Arhiv predsjedništva vlade Republike

---

¹ Sršan, Stjepan, *Kapitalna arhivska građa*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 197.

Turske (*T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) u Istanbulu. U navedenom arhivu nalazi se daleko najveći broj osmanskih arhivskih izvora koji se odnose na Slavoniju u Srijem.²

Sustavan rad koji je detaljno predstavio pravo bogatstvo istanbulskih i drugih turskih i svjetskih osmanskih arhiva započeo je krajem 1980-ih Nenad Moačanin, koji je najviše pisao o društvenoj i gospodarskoj povijesti Slavonije, najvećeg dijela teritorija Republike Hrvatske koji se nalazio pod osmanskom vlašću. On je autor dviju kapitalnih osmanističkih monografija o povijesti Slavonije (i Srijema) napisanih na osnovi istraživanja u osmanskim arhivima: to su *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*. (Jastrebarsko 1997.) i *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. (Slavonski Brod 2001.).³

Vrijedne podatke o stanju u Požegi i Slavoniji tijekom prijelaznog razdoblja (17.-18.st.) donosi Ive Mažuran u članku *Organizacija i djelovanje gradskog magistrata u Požegi od 1698. do 1703. godine* i Milan Vrbanus u svojoj doktorskoj dizertaciji *Društveno-ekonomske prilike u Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća* koja olakšava razumijevanje važnih procesa u razvoju grada u navedenom razdoblju.

Vrlo dobro očuvana građa o slavonskim županijama, uključujući i Požeškoj, nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. O slobodnim i kraljevskim gradovima Požege i Osijeka sačuvana je bogata arhivska građa. Fond Gradskom poglavarstva Požege obuhvaća razdoblje od proglašenja Požege slobodnim i kraljevskim gradom 1780. do 1945. godine, a sadržava 100 knjiga i otprilike 250 kutija spisa.⁴

---

² Mujadžević, Dino, *Pregled osmanskih izvora za povijest Slavonije i Srijema*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol.10 No.1, Rujan 2010, 131-132.

³ Mujadžević, Dino, 2010, 131-132.

⁴ Sršan, Stjepan, 2009, 198.

1.1. Teorijske postavke

Istraživanje razvoja gradova često se provodi unutar raznih disciplina poput povijesti, povijesti umjetnosti, arheologije, geografije, lingvistike, povijesti arhitekture ili urbanizma. Povijesna demografija prikazuje nam demografske procese koji se odvijaju u gradu i njegovoj okolini. Proces i poput migracija uvelike su utjecali na urbani razvoj, gustoću naseljenosti, socijalnu i vjersku sliku urbanog naselja koje su na požeškom prostoru izuzetno dramatične u prvoj polovini 16. stoljeća i na kraju 17. stoljeća.

Urbana povijest omogućuje razumijevanje prošlosti grada kao kompleksne strukture šireg prostora. Disciplina se razvija u samostalno istraživačko područje pokušavajući formirati vlastiti metodološki pristup koji bi pomogao u razumijevanju procesa razvoja gradova. Složenost njezina definiranja leži u kompleksnosti objekta istraživanja.

Važno je, u istraživanju urbanog razvoja, definirati pojam grada koji se prvenstveno ističe u odnosu na svoj pravni položaj i u odnosu između ruralnih naselja koja ga okružuju. Urbano naselje je važno staviti u prostor kojim je određeno i karakterizirano što naglašava povijesna geografija.

Potrebno je poći od toga da je *grad* veoma široka oznaka naselja, pod kojom možemo podrazumijevati i zamak i utvrdu, ponekad i plemićki dvor. Varoš predstavlja i znači naselje izvan zidina, tj. predgrađe, no ne postoji jedinstveni tip varoši niti jedan princip njihova nastanka.⁵ U osmanskim razdoblju postoje sasvim drugačije definicije grada koje je obrazložio Nenad Močanin.⁶

Znanstvena istraživanja povijesti gradova u Hrvatskoj imaju dugu tradiciju, iz koje su iznikli vrlo značajni i vrijedni rezultati na čijim temeljima mi danas možemo krenuti u novim pravcima. Primjerice, još uvijek postoji neujednačenost istraživanja regionalno, tematski i u pojedinim razdobljima. Dakako, nisu svi gradovi podjednako očuvani kao što nije ni ista razina sačuvanosti građe. Važna je i interregionalna komparacija, skretanje kuta istraživanja izvan lokalnih povijesti, pa i šire od nacionalne povijesti.⁷

---

⁵ Budak, Neven, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Koprivnica: Nakladna kuća Dr. Feletar, 1994.

⁶ Močanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001, 64.

⁷ Benyovsky Latin, Irena, *Interdisciplinarnost u „urbanoj povijesti“: povijest i perspektive*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Historiografija/povijest u suvremenom društvu, 2014, 23.

Istraživanje urbane i lokalne povijesti je važno jer ono doprinosi boljem razumijevanju vlastitog povijesnog identiteta i zajedničke povijesne i kulturne baštine. Istraživanja temeljena na interdisciplinarnom pristupu potiču daljnja komparativna istraživanja gradova kao i lokalne povijesti.⁸

1.2. Metodološke postavke

Područje istraživanja diplomskog rada odnosi se na urbani razvoj Požege u razdoblju osmanske i habsburške vlasti čiji je glavni cilj prezentiranje osnovnih karakteristika razvoja grada te vrednovanje njegovih glavnih obilježja s obzirom na povijesno-geografske uvjete razvoja, pripadnost kulturnom, regionalnom i imperijalnom krugu u razdoblju od 16. do 18. stoljeća. Rad će kao zadatak imati navesti urbane karakteristike Požege. Također, tu su važna pitanja vezana za prostorni razvoj, tj. širenja (objasniti uzroke i proces širenja grada). Kao baza za razumijevanje navedenog razdoblja neizostavna je srednjovjekovna baština koja je napravila temelje prostornog razvoja Požege za vrijeme Osmanlija i kasnije. Potrebno je utvrditi na koji način su povezane urbanističke veze srednjovjekovne, osmanske i habsburške Požege koje su ujedno obilježene razdobljima diskontinuiteta te kako su navedene veze utjecale na prostorni i opći razvoj grada i okolice.

Diplomski rad se temelji na kvalitativnoj analizi dostupnih izvora (popisi stanovništva, pisma fra Luke Ibrišimovića) i literature iz perspektive urbane povijesti, ali i povijesne geografije i demografije te jednim dijelom i socijalne historije kako bi se dala cjelokupna slika procesa urbanog razvoja Požege od 16. do 18. stoljeća. Uz mikro i makrohistorijsku perspektivizaciju te historijsku kontekstualizaciju cilj je detektirati važne procese i čimbenike te njihove specifičnosti koji su utjecali na urbani razvoj Požege od središta sandžaka do središta županije.

Iako će se istraživanje u prvome redu temeljiti na pisanoj građi (objavljenoj i jednom neobjavljenom radu te objavljenom izvoru), pristup će se bazirati na razumijevanju povijesti grada kao kompleksnog društveno-prostornoga organizma. Kako bi dobili jasniju sliku određenih procesa urbanog razvoja Požege koristit će se rezultati dvaju arheoloških istraživanja na srednjovjekovnim lokalitetima koji čuvaju tragove i osmanske prisutnosti.

---

⁸ <http://www.pilar.hr/2010/06/centar-za-urbanu-i-lokalnu-povijest/> (preuzeto: 10.5. 2018.)

Neobjavljeni rad dr.sc. Arijane Koprčine naveden je i korišten u radu kao potencijalna nova spoznaja u umjetničkim prikazima osmanske Požege na primjeru baroknog pokala s kraja 16. i početka 17. stoljeća koji daje do sada jedinstveni prikaz Požege u navedenom razdoblju.

Kao vrijedan izvor dostupna su nam pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima čija korespondencija svjedoči o prilikama u Požegi i Slavoniji u 2. polovini 17. stoljeća te o prilikama nakon oslobođenja Požege od osmanske vlasti.

Za razumijevanje osnovnih procesa od velike su važnosti defteri kao povijesni izvori koji su korišteni u ovome radu. Deftere ne treba promatrati kao popise stanovništva jer je njihova uloga bila popisati porezne obveznike, a što nikako nije jednako broju stanovnika grada. Nažalost, za Požegu su istraživačima ostupni samo defteri iz 16. stoljeća što nam donekle ograničava jasniju sliku o Požegi u 17. stoljeću. Neke spoznaje za Požegu 17.st. dobivamo od putopisaca i vizitatora koji su zabilježili, tj. zapisali što su vidjeli i/ili čuli o samom gradu, njegovom izgledu, stanovništvu, upravi, itd.

Nadalje, za razumijevanje procesa urbanog razvoja Požege nužna je suradnje historije i geografije kao i teorija centralnog mjesta koju je formirao Walter Christaller.⁹

Centralitet nekog mjesta može se razumjeti samo u njegovu odnosu prema okolici, a nipošto ne izdvojeno, jedan od najvažnijih rezultata teorije centraliteta. Christallerova teorija ne promatra historijske komponente centraliteta, promatranje gradova u određenom trenutku bez registriranja promjene stupnjevanja centraliteta u toku vremena iako je uočio da samo kroz vrijeme možemo spoznati pravu ulogu grada, ali taj pristup nije proveo u svojoj knjizi.¹⁰

Samostani i mjesta hodočašća imaju jače izraženu centralitetnu ulogu. Centralitet je slabije izražen kod samostana na osami, a jače kod onih u gradovima, u prvom redu franjevačkih i dominikanskih jer su intenzivnije uključeni u društveni i privredni život regije što je vidljivo na primjeru Požege. Pored sajмова pokazatelji privrednog centraliteta su i obrti odnosno njihova razvijenost u gradu i okolici.¹¹

Za razumijevanje urbanog razvoja grada važno je promotriti razvoj topografije grada, njegove funkcionalne i morfološke strukture te utjecaj povijesnog konteksta na razvoj, izgradnju i

---

⁹ Christaller, Walter, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Gustav Fischer, Jena, 1933.

¹⁰ Budak, Neven, 1994, 14.

¹¹ Budak, Neven, 1994, 16.

organizaciju grada s obzirom na prostor u kojem se nalazi, odnosno vremensko razdoblje koje je određeno temom istraživačkog rada. Takvo istraživanje omogućava djelomičnu rekonstrukciju onih sfera gradskog života koje možemo razjasniti na temelju dostupnih izvora i spoznaja.

2. GEOGRAFSKI POLOŽAJ POŽEGE

Smještaj grada Požege pod sjevernim obroncima Požeške gore izazivalo je čuđenje ljudi koji položaj Požege opisuju „...uz brdo, da se niti utvrditi ne može, a brda nad njim tako gospoduju, da bi ga mogao kamenjem s brda uništiti, kao jedini grad u županiji, koji leži pod bregovima“. Takav smještaj na podnožju osjenjene strane Požeške gore, uz naplavnu dolinu Orljave, ima svoju povijesno-prostornu logiku koja prvenstveno podrazumijeva naseljavanje u blizini veće rijeke.¹²

Prostor današnje Slavonije definiran je međurječjem Save, Drave i Dunava, kao i Požeškim gorjem na zapadu, odnosno tokom rijeke Ilove koja protječe nešto zapadnije od Požeškog gorja. Karakteristika prostora definirana je pretežno ravničarskim prostorom tj. njegovom otvorenosti, a tijekom povijesti i pograničnim položajem. U mirnim uvjetima to je značilo mogućnost primanja i razmjene tehnologije i kulturnih utjecaja, ali i razaranje u vrijeme sukoba.¹³

Međurječje od antike do danas svjedoči o značajnoj geopolitičkoj i gospodarskoj ulozi toga dijela Panonije u širem srednjoeuropskom kontekstu. Bogat životni prostor omeđen riječnim limesom stoljećima predstavlja prostor kompleksnih kulturnih interakcija te etničkih i jezičnih preslojavanja i utjecaja.¹⁴

Područje Slavonije u prapovijesti i u razdoblju prvih rimskih osvajanja pokriveno je močvarnim i gustim šumama, zbog čega su žarišta naseljavanja nastala na uzdignutim terenima uz riječne doline i planinske obronke.¹⁵

---

¹² Vučetić, Ratko, *Prostorni razvoj grada do 19. stoljeća*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 129.

¹³ Vučetić, Ratko, *Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 2, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 271.

¹⁴ Cosić, Stjepan, *Povijest Slavonije na starim kartama*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 151.

¹⁵ Vučetić, Ratko, 2004, 129.

Požeška kotlina prirodno je izdvojena cjelina, smještena južno unutar Panonske nizine, a središnje u kontinentalnoj Hrvatskoj. Kotlina je izdužena od zapada prema istoku. Dva najveća toka, Orljava i njezin najveći pritok Londža, teku rubom kotline, a spajaju se kod Pleternice i utječu u Savu što je uvjetovalo i bolju povezanost s posavskim krajevima.¹⁶

Prigorja i ocjediti dijelovi kotline predstavljaju najpovoljnija poljoprivredna područja i žarišta naseljavanja od najranijih vremena. Povoljne uvjete za naseljavanje uvjetuje i prirodni sustav komunikacija vezan uz vodene tokove i planinske prijevoje, koji povezuju savski i dravski prometni smjer, kojima se dalje šire kulturni utjecaji.¹⁷

Požega se razvila na podnožju Požeške gore uz Orljavu na mjestu utoka njezinih sjevernijih pritoka Veličanke i Glogovca. Dolinom potoka Vučjak, uglavnom prema jugozapadu, Požega zalazi u šumoviti predio Požeške gore. U tom dijelu se nalazi rebrasto uzvišenje Sokolovca.¹⁸

Požega je sa sjeverne strane omeđena rijekom Orljavom koja u današnje vrijeme prostorno protječe sredinom grada, a nekada je bila njegova sjeverna granica. U središtu Požege nalazi se možda njezina najveća specifičnost, brdo usred nizine, koje se danas naziva *Starim gradom*, a kroz povijest ono predstavlja epicentar požeškog urbanog razvoja. Nije upotpunosti jasno kako je nastalo „osamljeno“ brdo u središtu grada, no smatram da njegov nastanak možda proizlazi iz utjecaja oborinskih voda s Požeške gore (Grginog dola) koje su nekada nekontrolirano prolazile jugoistočnim dijelom brda koje se erozijom odvojilo od Požeške gore i oblikovalo na specifičan način. Požega i njezina okolica izuzetno su bogate tekućicama, brojnim izvorima, bogatom zemljom i vinorodnim gorama koji zajedno daju izvrsne preduvjete za trajno naseljavanje ovoga kraja.

---

¹⁶ Kempf, Julije, *Požega : zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega: Matica hrvatska; Jastrebarsko: Naklada Slap, 1995, 49. ; Ridanović, Josip, *Geografski položaj Slavonske Požege i Požeške kotline u Hrvatskoj i Jugoslaviji*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 1.

¹⁷ Vučetić, Ratko, 2004, 129.

¹⁸ Ridanović, Josip, *Geografski položaj Slavonske Požege i Požeške kotline u Hrvatskoj i Jugoslaviji*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 2.

3. POŽEGA OD ANTIKE DO SREDNJEGA VIJEKA

3.1. Antičko razdoblje

Samo gradsko područje Požege pokazuje kontinuitet naseljavanja od ranog neolitika do danas što spoznajemo zahvaljujući arheološkim istraživanjima unutar pojedinih gradskih sredina koja suže kao prvorazredan izvor za brojne spoznaje, osobito onda kada ne postoje drugi povijesni izvori.¹⁹

Najstarije naselje u Požegi nastalo je u sjevernom dijelu grada, uz lijevu obalu Orljave u ranom neolitiku, u vrijeme starčevačke kulture (6250.-5400. god. pr. Kr.). Otkriveno višeslojno naselje s brojnim keramičkim ulomcima. Pronalaskom stambenog objekta (zemunica) iz mlađeg kamenog doba starog 8000 godina značajno pomiče vrijeme najranijeg naseljavanja užeg dijela Požege.²⁰

U razdoblju koje označava prelazak prapovijesnog u povijesno doba, dolazi do prvih „urbanih“ naselja izvan mediteranskog kruga, keltskih oppida. Prostor današnje Slavonije tada su naseljavali keltski Skordisci. Prema dosadašnjim nalazima izdvojena su neka obilježja naselja: utvrde od zemljanih nasipa, zapečenih u gornjem pojasu, s dubokim opkopima, smještaj uz višu obalu rijeke, na mjestima starijih naselja, a osim utvrđenih naselja na višim položajima utvrđeno je i postojanje otvorenih naseobina smještenih u podnožju utvrđenih. Po pitanju keltskih naselja svakako se može govoriti o protourbanitetu naselja koje ima središnju funkciju u odnosu prema okolnom prostoru. Keltska naselja su bila polazište i kasnije, rimske urbanizacije, kojoj prethodi trgovina, zbog čega su se trgovci naseljavali uz naselja autohtonog stanovništva, smještena na važnim prometnicama.²¹

U požeškom kraju pronađeni brojni ostaci materijalne kulture Rimljana koji su naseljavali ovo područje od 1. do 4.st. Pronađena su naselja i ladanjska gospodarska zdanja, kupališni kompleksi, ljevaonica željeza, sakralni spomenici, keramičke i ostali svakodnevni predmeti. U samom gradu nalaze se ostaci termi u današnjoj crkvi sv. Lovre iz 2.st. koje daju veliki urbani

---

¹⁹ Sokač-Štimac, Dubravka, *Srednjovjekovna Požega-rezultati arheoloških istraživanja na Trgu sv. Terezije 2006. i 2007. godine*, Gradski muzej Požega: katalog izložbe, 2008, 1.

²⁰ Sokač-Štimac, Dubravka, 2008, 1.

²¹ Vučetić, Ratko, 2009, 271.

značaj Požegi. Općenito se smatra da je najznačajnije antičko naselje na području Požeške kotline *Incerum*, za kojeg se pretpostavlja da se nalazi kraj današnjeg Treštanovca.²²

Rimska urbanizacija snažno se oslanjala na cestovnu mrežu i sporedne pravce za komunikaciju i trgovinu. Jedan od takvih pravaca prolazio je i preko požeškog gorja, od Municipiuma Jasoruma (Daruvara), preko Inceruma (kraj Požege) i Certise (kraj Đakova) do Cibala (Vinkovaca). Ceste koje su povezivale međurječje bile su bitne ne samo Rimljanima već i za vrijeme seobe naroda, a u srednjem vijeku se spominju kao velike ceste kroz pisane spomenike (*via magna* ili *via antiqua*). Odlična prometna povezanost ključan je preduvjet za razvoj gradskog naselja, a čini je kako je Požega taj preduvjet ispunjavala.²³

Zbog otvorenosti panonskog prostora od 3.st. kroz nju prolaze mnogi narodi na putu prema zapadu. Gradovi se transformiraju i dobivaju obrambenu funkciju te se jačaju njihova utvrđenja. Na sliku gradova utječe i pojava kršćanstva te mnoge javne ili privatne zgrade postaju sakralne građevine, koje su smještene na rubnih gradskim zonama što je utjecalo na funkcionalne promjene unutar grada. Gradsko žarište premješta se s foruma, koji postupno gubi namjenu i nestaje pod novom izgradnjom. Rubni položaj crkve unutar grada utjecat će i na razvoj predgrađa, koja se šire u prostoru izvan gradskih zidina. Izgradnju unutar gradova karakterizira improvizirana izgradnja, redukcija javnih površina, sužavanje prometnica, gubi se pravilnost gradskih ulica, dok se linije pravilnog rastera zakrivljuju. Sve navedeno će do 6. st. upotpunosti uzrokovati nestanak antičke urbane civilizacije na prostoru Slavonije.²⁴

3.2. Srednji vijek

Na najpovoljnijem raskrižju puteva, koji predstavljaju nasljeđe Rimljana, tzv. *via magnae* ili *viae publicae*, smjestila se Požega kao jedina veća urbana cjelina Požeške kotline. Moguće je da se ona smjestila na prapovijesnom, a možda i rimskom supstratu što bi predstavljalo kontinuitet naseljavanja do prapovijesti i prvih nastambi do danas. Na taj način, uz potrebu za još više arheoloških dokaza, možemo promatrati prošlost Požege.²⁵

Vezano za porijeklo imena grada Požege pojavljivalo se u više inačica u srednjem vijeku. Ono se mijenjalo i u spisima koje je izdavao požeški kaptol Sv. Petra, a neka imena na prvi pogled

---

²² Sokač-Štimac, Dubravka, 2008, 2. ; Vučetić, Ratko, 2004, 130.

²³ Vučetić, Ratko, 2009, 272, 273. ; Srša, Ivan, *Požega, Crkva Sv. Lovre*, Zagreb: Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, 2005, 9.

²⁴ Vučetić, Ratko, 2009, 274.

²⁵ Horvat, Zorislav i Mirnik, Ivan, *Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavenska Požega: Skupština općine Slavenska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavenska Požega, 1977, 121.

nemaju međusobno veze. U spisima iz 13. i 14. stoljeća ime Požege nalazimo u više inačica: *Pasga, Posoga, Posaga, Posiga, Posagha, Posega*.²⁶ Od godine 1300. sve je učestaliji oblik njezina imena kao *Posega, Possega, Pozega* ili *Posegha*, premda se još javljaju i stariji oblici (*Posaga, Posga, Pozoga*), a u literaturi se Požega pojavljuje i u inačicama *Bossega* ili *Bosga*.²⁷

Pri pokušaju objašnjenja toponima Požega valja razmotriti možda najjednostavnije tumačenje s pozitivnim predznakom – *paljenjem pripremljenog zemljišta za sjetvu*. Zapuštene oranice i šikare na kojima se je kanila zasaditi određena ratarska kultura ponajprije je trebalo iskrčiti, krčenje se najlakše provodilo paljenjem, a tako dobivena krčevina nazivala se je *požega*.²⁸ Nova polja najčešće su nastajala proširivanjem starijih obradivih površina, a progresivno proširivanje proplanaka dobivalo se krčenjem zapuštene zemlje i uzimanjem tla pašnjacima.²⁹

Osvajanje novog tla za sjetvu, što je značilo povećanje ljetine i manje gladi, bio je pothvat koji se iznimno cijenio, čak toliko da su kod starih slavena prema činu paljenja i po njegovu rezultatu nadijevali osobna imena (prezimeni).³⁰

Požeška županija u najstarijim pisanim izvorima spominje se 1210. godine. O tome svjedoči isprava Andrije II. (1205.-1235.) kojom daruje viteškom redu templara posjed Lješnicu u Požeškoj županiji.³¹ Županijske skupštine imale su važnu ulogu u političkom životu i od 13. do 15. stoljeća održavale su se u požeškoj tvrđi, a potom u županijskom palači u gradu.³²

Sa sigurnošću možemo utvrditi da se grad Požega (*castrum de Posega*) u pisanim izvorima prvi put spominje 11. siječnja 1227. godine, kada je papa Honorije III. (1216.-1227.) potvrđuje katoličkom nadbiskupu Ugrinu vlasništvo/kupnju tvrđave-grada Požege i njezine

---

²⁶ Srša, Ivan, *Požega, Crkva Sv. Lovre*, Zagreb: Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, 2005, 7.

²⁷ Srša, Ivan, 2005, 7, 8.

²⁸ Cvekan, Paškal, *Požeški franjevci i njihovo djelovanje: povijesno-kulturni prikaz sedamsto godišnjeg dolaska i djelovanja Franjevaca u Slavonskoj Požegi*, Slavonska Požega, 1983, 19.

²⁹ Srša, Ivan, 2005, 8.

³⁰ Srša, Ivan, 2005, 8.

³¹ Potrebica, Filip, *Požega i Požeška županija u srednjem vijeku*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 37.

³² Potrebica, Filip, 2004, 40.

pripadajuće posjede i prava kako bi služila kao brana od heretika (bogumilskog krivovjerja u Bosni).³³

Požega je u 15. i početkom 16. stoljeća bila značajno gospodarsko i kulturno središte Slavonije. To potvrđuje i veći broj studenata na europskim sveučilištima (u drugoj polovici 15.st. na četiri bečka fakulteta studiralo je devet Požežana). Po tom broju Požega je bila na četvrtom mjestu među gradovima Hrvatske i Slavonije, odma iza Zagreba (20), Čazme (17) i Koprivnice (13).³⁴

O veličini grada znamo da Požega u predosmansko vrijeme ima barem 110 kuća i 15 dućana, sigurno i više no to je teško utvrditi, moguće čak da je bilo 2000 domova prije 1536. godine što bi se moglo utvrditi u odnosu na količinu prikupljenog poreza u županiji iz 1494/95., od 2827 forinit. Navedeni podaci su dostupni na temelju osmanskih izvora.³⁵

3.3. Srednjovjekovna urbanogeneza

Požeška gradska jezgra položena je uz ključnu komunikaciju koja je dotiče rubni dio, između Požeške gore i naplavne doline Orljave. Obrambeno povoljan položaj na prometno važnom mjestu presudan je za nastanak naselja refugijalnog karaktera. Ostaje pitanje porijekla nastanka ovalne požeške gradske jezgre, koja možda potječe iz vremena ranijeg od srednjeg vijeka. O njezinom porijeklu moguće je samo nagađati bez konkretnih dokaza.³⁶

Organizacija prostora srednjega vijeka je bila vezana uz sustav utvrda (burgova, castruma), oko kojih se s vremenom formiraju županije u upravnom i podgrađa u prostornom kontekstu što nije uvijek bilo pravilo. Burgovi su imali funkciju vojnih, upravnih, pravnih, ekonomskih i crkvenih centara županije. U Europi nastaju za vrijeme Karla Velikog (747. – 814.) te dio njih postaje *nucleus* budućih gradova.³⁷

U požeškoj tvrđi bilo je središte srednjovjekovne Požeške županije. *Castrum de Posega* (tvrđa) nastao je na prirodnoj uzvisini s koje je bilo moguće izravno kontrolirati križanje

---

³³ Potrebica, Filip, 2004, 37, 38. ; Adamček, Josip, *Požega i požeška županija u srednjem vijeku*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 111.

³⁴ Potrebica, Filip, 2004, 40.

³⁵ Moacanin, Nenad, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 1997, 30, 31.

³⁶ Vučetić, Ratko, 2004, 133.

³⁷ Vučetić, Ratko, 2004, 132. ; Srša, Ivan, 2005, 9. ; Horvat, Zorislav i Mirnik, Ivan, 1977, 130.

prometnih pravaca sjever-jug, zapad-istok te pružiti zaštitu, organizaciju života i sigurnu trgovinu stanovnicima podno burga. U izvorima se spominje postojanje samostana i crkve unutar grada Požege. *Posegawar* predstavlja podgrađe koje je nastalo uz požešku tvrđu za koje iz prvog pisanog spomena vidimo da je važno crkveno središte koje svojim centralitetom jača požeški urbani identitet.³⁸

Prvotno naseljavanje stanovnika možemo smjestiti sjeverno od velike ceste smjera istok-zapad. Na takav zaključak upućuje i danas vidljivi izduženi potkovasto oblikovani unutarnji središnji raster ulica i kuća. Sama jezgra *vicusa* vjerojatno je bila opasana opkopom i palisadama u obrambene svrhe, ali su one označavale i prvotni opseg naselja.³⁹

Izvan obrambenog pojasa prvotnog požeškoga *visuca* ostale su dvije vrlo važne funkcije u životu njegovih stanovnika: tržnica i groblje. Izvan gradskoga obrambenog pojasa trgovalo se ponajprije zbog sigurnosnih razloga, ali i stoga što je s južne strane prolazila *velika cesta* uz koju je bilo dovoljno prostora i za veće sajmove. Groblje je smješteno (jugositočno od današnjeg glavnog trga) izvan naselja zbog nedostatka prostora u samom naselju i zbog higijenskih razloga.⁴⁰

Tlocrt grada je zadržao ovalnu formu unutar koje su nastale tri paralelne ulice. Središnja ulica povezivala je glavni gradski trg smješten na prometnici uz južni obod ovala, sa župnom crkvom Sv. Pavla. Središnja ulica imala je gospodarsko tržišnu funkciju. Veliki požeški glavni trg *forum publicum* kako ga nazivaju dokumenti 18.st. tlocrtno predstavlja primjer razvijenog, tipološki složenog ovalnog srednjovjekovnog trga.⁴¹

Stambeni objekti grada vjerojatno su bile drvene prizemnice zabatom orijentirane na ulicu, smještene na uzduženim uskim parcelama, kakve se dijelom mogu prepoznati uz tri ulice ovalne jezgre.⁴²

U dvorištu Biskupije pronađeni su ostaci temelja srednjovjekovne kuće, ognjište i svakodnevni uporabni predmeti. U ulici Dragutina Lermana (neposredna blizina Trga Sv. Terezije) otkriveni su veći kameni temelji srednjovjekovne stambene kuće, keramička

---

³⁸ Izvještaj o provedenim arheološko-konzervatorskim istražnim radovima na spomeničkom lokalitetu starog grada Požege, jugoistočna kula i bedem, k.č. 1448 k.o. Požega, naručitelj: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, izvoditelj: Omega engineering doo, srpanj 2004, 303. ; Potrebica, Filip, 2004, 38, 42.

³⁹ Srša, Ivan, 2005, 10.

⁴⁰ Srša, Ivan, 2005, 10.

⁴¹ Vučetić, Ratko, 2004, 138.

⁴² Vučetić, Ratko, 2004, 138.

vodovodna cijev i dva gotička klesanca.⁴³ Navedena arheološka otkrića upućuju na određene lokacije najranijeg srednjovjekovnog i kasnijeg prebivanja stanovnika u tvrđi (*castrum de Posega*) i na prostoru prvotnog vicusa (suburbium).

Prema rezultatima arheoloških istraživanja na Trgu Sv. Terezije nalazila se velika srednjovjekovna drvena stambena zgrada koja je na kraju, prema nalazima, stradala u požaru. Na lokalitetu se nalaze i ostaci osmanske provenijencije poput ulomka lula iz 16. i 17.st., zatim ulomci keramičkih posuda, keramičke peke, željezne i keramičke vodovodne cijevi ukazuju na postojanje vodovoda u Požegi u 16. stoljeću, ali i pokazuju i govore o kontinuitetu naseljavanja stambenih građevina i za vrijeme Osmanlija.⁴⁴

Već ranije u 13. st. u Požegi se spominje kraljičina kurija (*curia reginalis*), a posredno prema osmanskim izvorima posvjedočeno je i postojanje *kuće Petra i Dujma* (možda ranije kraljičina kurija), možda Dujam Frankopan koji se spominje kao župan, na gradskom trgu, vjerojatno već u 14.st. Pitanje da li je uopće bila kurija, kakva se spominje i u Virovitici. Riječ je o imponantnijoj građevini koja bi mogla govoriti o odvajanju uprave nad gradom iz tvrđe u podgrađe kao rezultat ubrzanog i intenzivnog razvoja podgrađa koje postaje sve neovisnije o tvrđi.⁴⁵

U razdoblju od 13. do 15. stoljeća Požega postaje jednim od najznačajnijih crkvenih, kulturnih i političkih središta srednjovjekovne Slavonije što je pridonijelo širenju njezina podgrađa. U srednjovjekovnih se izvorima spominje zborni kaptol, crkva Sv. Ivana, red Templara i poslije Ivanovaca, dva samostana propovjedničkih redova: franjevac i dominikanaca⁴⁶, te župna crkva Sv. Pavla koja se izrijekom spominje tek 1429. godine kao *parochiali ecclesia S. Pauli de Posegai*, te kasnije još u dva navrata.⁴⁷

U kasnom srednjem vijeku Požega obuhvaća *grad* na Orljavi (Požegavar) i Požeški kaptol, koji se jednostavno zove Požega. U upravno-političkom pogledu oba su naselja samostalna i neovisna jedno o drugom. Požegavar, trgovački i obrtnički centar, slobodan je kraljevski grad poput Zagreba, Varaždina, Križevaca, Koprivnice, Ljubljane. Kralj favorizira takav grad da bi

---

⁴³ Sokač-Štimac, Dubravka, 2008, 2, 3.

⁴⁴ Sokač-Štimac, Dubravka, 2008, 8.

⁴⁵ Vučetić, Ratko, 2004, 137, 138.

⁴⁶ Važno obilježje gradskih naselja u srednjem vijeku bilo je postojanje propovjedničkih samostana, od kojih je u Slavoniji najveći broj pripadao franjevcima, dok se dominikanci i augustinci javljaju tek na nekoliko mjesta. Njihov utjecaj na srednjovjekovni urbani razvoj gradova od presudne je važnosti.

⁴⁷ Srša, Ivan, 2005, 11,14, 15.

od njega dobio porez i zbog oslona protiv feudalaca. U ovom dijelu se nalazi i sjedište županijske skupštine. Požeški kaptol nije samo crkveni i kulturni centar (škola) nego i feudalna gospoštija koja ima svoje podložnike-kmetove. Zbog toga Kaptol nije dio Požegavara, a ni unutar njega. Kaptol je osnovan oko 1230. godine, u današnjem Kaptolu udaljenom 14km od Požege.⁴⁸

Požega se na samom kraju 15.st. može podijeliti u tri veće cjeline. Tvrđava, katedrala, međuprostor *velike baštine* i možda još pokoja reprezentativnija zgrada poput kraljevske palače, *kuće Petra i Dujma* i sl. (istočni dio grada), trg, dućani, crkve i samostani (južni dio) i pretežito stambeni dio na zapadu. Oko grada se nalaze vinogradi, vrtovi, voćnaci i livade u posjedu građana i crkve. Svi navedeni dijelovi grada i njihovi elementi predstavljaju osnove urbane strukture, stoga možemo zaključiti da srednjovjekovna Požega posjeduje sve tadašnje elemente urbanog naselja snažnog centralnog karaktera.⁴⁹

Važne dijelove Požege predstavljaju njezina dva glavna trga. Prostor *Velike baštine* (današnji Trg sv. Terezije) ima gornji dio koji se nalazi blizu „kuće“ i „donji“ blizu dućana (jednina). On bi se mogao prostirati negdje do prostora sjeveroistočno od trga prema sjevernom dijelu gradskog prostora unutar zidina, možda prema mjestu gdje je stajala župna crkva sv. Pavla (kasnije bi taj teren za vrijeme osmanske vlasti mogao biti pretovoren u musallu, prostor za skupnu molitvu na otvorenom).⁵⁰

Širenjem podgrađa i otvaranjem stare jezgre i novoga naselja prostranom trgu tijekom 14. i 15.st. narasla je potreba za izgradnjom novog sustava obrambenih zidina. Proširivanje gradskog područja i njegovo opasivanje novim palisadama i jarcima, dovršeno je do kraja 13. stoljeća. Unutar gradskog područja tim se proširivanjem nedaleko od južnih vrata našao i franjevački samostan sa svojom crkvom Sv. Demetrija, a možda i dominikanski samostan Sv. Marije, čiji smještaj treba tražiti nedaleko od sjevernih gradskih vrata, vjerojatno s istočne strane *velike ceste*. Potkraj 13.st. na jugoistočnoj strani središnjega prostranog trga, na mjestu grobne kapele, podiže se nova župna crkva prvotnoga *vicusa* posvećena Sv. Pavlu.⁵¹ Ona je godine 1481. opasana ogradom.⁵²

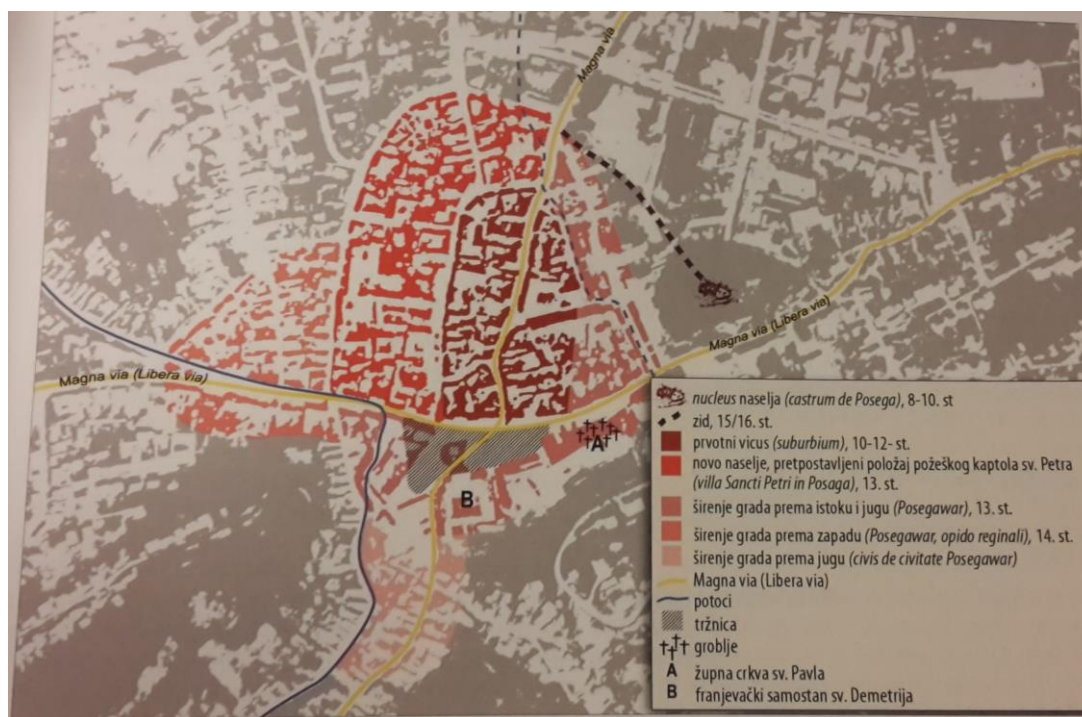
⁴⁸ Buturac, Josip, *Regesta za spomenike Požege i okolice*, Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, 1990.

⁴⁹ Moačanin, Nenad, 1997, 30.

⁵⁰ Moačanin, Nenad, 1997, 30.

⁵¹ Dio povjesničara smatra kako se župna crkva sv. Pavla nalazila u blizini sjevernih Kamenitih vrata, mnogo dalje nego što to navodi Ivan Srša. Pitanje njezine lokacije vrlo je kompleksno, a prikaz Požege na pokalu o

Iz prvog osmanskog popisa 1540. godine prvi put se govori o *Eliptičnoj zemlji* što se odnosi na srednjovjekovni i današnji glavni trg (Trg Presvetog Trojstva). U sljedećem popisu kaže da je zemlja prazna bez građevina, omeđena i predstavlja bazar (tržnicu).⁵³ Posjed je uspostavom osmanske vlasti bio u vlasništvu „njihove Svjetlosti Mehmed-paše, beglerbega Budima“, koji je za to dobio tapiju, te je od 1540. do 1545. na *Eliptičnoj zemlji* „izgrađeno 60 dućana, točnije 75“.⁵⁴

SLIKA 1 – Srednjovjekovno širenje Požege

Tijekom 15. i početka 16.st. grad se spominje kao *oppidum* (trgovište), ali i dalje koristi naziv *civitas*. Županijske skupštine plemstva redovito se održavaju u gradu, možda i u županijskoj palači (kuća Petra i Dujma?), a grad dobiva zidine.⁵⁵

Utvrđivanje gradova opći je proces u kontinentalnoj Hrvatskoj 15. stoljeća. U istom periodu dotad neutvrđeni gradovi (Varaždin, Virovitica, Križevci, Koprivnica, Krapina) dobivaju prve

kojemu će rad napisati Arijana Koprčina mogao bi sugerirati da se župna crkva ipak nalazila u blizini Kamenitih vrata.

⁵² Srša, Ivan, *Požega*, 2005, 14.

⁵³ Močanin, Nenad, 1997, 29.

⁵⁴ Močanin, Nenad, 1997, 152.

⁵⁵ Vučetić, Ratko, 2004, 139.

zidine. Točna linija nekad čvrstih gradskih bedema ne može se otkriti, samo se može pretpostaviti kako su izgledali na temelju planova grada iz 17. i 18. stoljeća. Kamenita vrata najdulje su sačuvana, kao i njihov grafički prikaz iz sredine 19.st. Ostatak gradskih bedema vidljiv je i ispod jugozapadne ograde osnovne škole kraj Kamenitih vrata.⁵⁶ Gradske zidine imale su četvora vrata: Schlosstor, C. Zernekertor, Steinertor (Kamenita vrata) i Razentor.⁵⁷

SLIKA 2 – Sjeverna Kamenita vrata
oko 1860. godine

3.4. Crkveni redovi

U Požeškoj županiji od 13. do 16. stoljeća uspješno djeluju, u različito vrijeme, važni crkveni redovi: cisterciti, ivanovci, franjevci, dominikanci, benediktinci, i dr. Njihova djelatnost Požegu je zasigurno podignula na razinu najvažnijih gradova srednjovjekovne Slavonije.⁵⁸

Cisterciti su svojim dolaskom u požeški kraj unaprijedili obradu zemlje i donijeli novi stil gradnje u sakralnoj arhitekturi. Uz organizaciju veleposjeda, cisterciti provode i kolonizaciju, a višak njihove proizvodnje na veleposjedima morao se negdje prodavati, pa često dobivaju pravo na održavanje trgova i ubiranja pristojbi, kao u Osijeku. Bez sumnje se može pretpostaviti i važna uloga redovnika u trgovini i nastajanju gradskih naselja krajem 12., pa sve do druge polovice 13. stoljeća ili početka 14. stoljeća, kada opada njihovo značenje zbog jačanja uloga gradova i pojave propovjedničkih redova koji ih potiskuju i preuzimaju njihove samostane. Crkveni redovi predstavljaju ključan faktor u razvoju urbanosti određenog grada.

⁵⁶ Izvještaj o provedenim arheološko-konzervatorskim istražnim radovima na spomeničkom lokalitetu starog grada Požega, jugoistočna kula i bedem, k.č. 1448 k.o. Požega, naručitelj: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, izvoditelj: Omega engineering doo, srpanj 2004.

⁵⁷ Bedenko V. Urbanistički razvoj Slavonske Požege, Čovjek i sport, br. 299, Zagreb, 1978, 20. ; Vučetić, Ratko, 2004, 139.

⁵⁸ Potrebica, Filip, 2004, 45.

Njihova prisutnost snažno jača gradski centralitet i naselja koja oni naseljavaju uglavnom postaju snažna središta.⁵⁹

U Požegi se prvi puta spominju franjevci koji preuzimaju od cistercita njihov samostan s crkvom sv. Demetrija. Dolazak propovjedničkih *gradskih redova* (franjevaca i dominikanaca-spominju se od 1303.) znači jačanje centraliteta grada. Uz Ilok, Viroviticu, Zagreb, i u Požegi se spominju dva propovjednička samostana, što svakako govori o važnosti grada.⁶⁰

Franjevci su počeli djelovati u Požegi u drugoj polovini 13. stoljeća. Gradnju samostana i crkve datirao je o. Grgur Čevapović 1285. godine, koji tvrdi da je kralj Ladislav Kumanac dao sagraditi crkvu sv. Demetrija u Požegi. Crkva i samostan postojali su sigurno i prije prvog spomena tako da su se franjevci nastanili u već postojećoj građevini koja ima najduži kontinuitet postojanja od svih požeških sakralnih građevina (danas crkva sv. Duha u Požegi).⁶¹ Smatram da je jedan od mogućih razloga takvom kontinuitetu postojanja crkve i samostana, čak i u izmijenjenom obliku za vrijeme Osmanlija, njezin ključan smještaj na glavnom trgu u samom središtu grada, na mjestu gdje njezina prisutnost snažno utječe na oblikovanje života stanovnika grada. Tome su naravno pridonijele i povijesne okolnosti.

4. USPOSTAVA OSMANSKE VLASTI

Mnogi podaci danas su nepoznati o Požegi i okolici neposredno prije njezina osvajanja od strane Osmanlija. Broj stanovnika, njihova struktura i zanimanje nisu nam poznati zbog nedostatka izvora, kao ni stanje na selu, agrarni odnosi, i dr.⁶²

Poznata su nagađanja o 40 000 ili 50 000 stanovnika županije, zatim sačuvana fizički ili u povijesnim izvorima, sakralna arhitektura s ponajviše gotičkim, ali i kasnoromaničkim elementima, pa i renesansnim. Većinu poznatih informacija dostupne su na temelju spoznaja nakon osmanske vlasti, a zbog velikih razaranja ostalo je mnogo nepoznanica. Vrlo je izgledno da je srednjovjekovna Požega održavala barem osnovne funkcije do pustošenja 1532. godine.⁶³

---

⁵⁹ Vučetić, Ratko, 2009, 277.

⁶⁰ Vučetić, Ratko, 2004, 136. ; Adamček, Josip, 1977, 113. ; Horvat, Zorislav i Mirnik, Ivan, 1977, 129.

⁶¹ Potrebica, Filip, , 2004, 45.

⁶² Močanin, Nenad, 1997, 27.

⁶³ Močanin, Nenad, 1997, 28.

Dugogodišnji upadi akindžija na prostor Požeške kotline i u okolicu Požege izmijenili su stanje na terenu. Prvi upadi 1396. godine kao i oni kasniji kroz 15. stoljeće vezani su za pljačkaške ekspedicije. Upadi postaju sve češći posebno nakon pada Bosne 1463. godine, a jedan od najtežih upada je 1494. u Požeškoj kotlini ostavio pravu pustoš i uništena mnoga selišta. U tom trenutku linija razgraničenja približila se neposrednoj blizini Požege. Pljačke i razaranja potaknule su vlasteline na odlazak u sigurnije krajeve što je uzrokovalo slabljenje obrane na kritičnim dijelovima, a isto je vjerojatno smanjilo učinkovitost funkcioniranja grada.⁶⁴

Sve te izvanredne provale i naleti akindžija od kraja 14. do prvih desetljeća 16.st. bili su samo uvod u konačno osvajanje. Stupanjem na prijestolje 1520. godine sultana Sulejmana II Zakonodavca započinje šira osvajačka djelatnost koja je usmjerena prema Balkanu i Srednjoj Europi.⁶⁵

Nasuprot Carstva stajalo je Hrvatsko-ugarsko Kraljevstvo vrlo slabe središnje vlasti u kojemu je jačao feudalizam. Takav sustav nije imao mnogo izgleda za obranu od organiziranog i čvrsto centraliziranog Osmanskog Carstva. Pad Beograda 1521. možda je po posljednji put upozorio europske vladare na opasnost koja im se sprema. Nakon Mohačke bitke Osmanlijama je 1526. godine otvoren put do Budima i omogućeno je daljnje osvajanje, a poslije pogibije hrvatsko-ugarskog kralja zavladao je bezvlašće. Građanski rat koji je uslijedio između pristalica kralja Ferdinanda iz kuće Habsburg i Ivana Zapolje kojeg je favorizirala ugarska strana, omogućili su Osmanlijama još jednostavniji prodor.⁶⁶

Na jednom povratku s pohoda u Ugarsku sultan Sulejman prolazi kroz Požešku kotlinu 1532. godine, a tom prilikom grad pljačkaju i spaljuju snage velikog vezira Ibrahim-paše.⁶⁷ Nakon

---

⁶⁴ Mažuran, Ive, *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavenska Požega: Skupština općine Slavenska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavenska Požega, 1977, 162. ; Moačanin, Nenad, 2009, 269.

⁶⁵ Mažuran, Ive, 1977, 161.

⁶⁶ *Popis sandžaka Požega 1579. godine = Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987.*, ur. Stjepan Sršan; prev. Fazileta Hafizović; topograf. Ive Mažuran, Osijek: Državni arhiv, 2001, 7. ; Potrebica, Filip, 2004, 51.

⁶⁷ Prema bilješki turskog kroničara Dželalzadea, Požega je u to doba bila golemi grad s pedeset tisuća stanovnika. S tim brojevima kroničar svakako višestruko pretjeruje. Pogotovo ako se na umu imaju porezni popisi iz 1494. i 1495. iz kojih se vidi da cijela županija jedva ima toliko stanovnika. U pohodu nije napadana ni požeška tvrđa, već samo okolna sela i podgrađe. (Mažuran, Ive, 1977, 162.)

toga Osmanlije se povlače te Požega još nije osvojena. Ovaj upad nagovijestio je velike promjene koje će uskoro uslijediti u Požegi i okolici.⁶⁸

Područje istočne Hrvatske Osmanlije su osvajale od početka do sredine 16. stoljeća. Osijek je pao 1526; Đakovo, Gradiška, Brod, Našice, Pleternica, Drenovac Cernik i druga mjesta 1536. godine. Mehmet-beg Jahjapašić, potpomognut Husrev-begom, napao u siječnju 1537. godine Požegu, čime je uspostavljena kontrola nad strateški važnim prostorom između Save i Drave.⁶⁹ Značanje se opirala samo tvrđava dok je ostatak vjerojatno zauzet sporazumno predajom 25. siječnja 1537. godine. U nju je smještena jaka vojna posada što je bila uobičajena praksa Osmanlija dok se vlast ne stabilizira. Tvrđa je mjesto iz kojeg počinje preobrazba grada. Osmanska vlast je nakon zauzeća bila u stalnim previranjima, nestabilnost je bila sveprisutna sljedećih desetak godina i tek nakon nestabilnosti mogla je početi preobrazba grada u sastavu novog imperija.⁷⁰

Za prvog sandžak-bega postavljen Arslan-beg, sin Mehmed-bega Jahjapašića, osvajača Požege, a sam sultan mu je bio ujak. Nakon pada tako jake utvrde kršćanske vojske pokušavaju ponovno osvajanje u svibnju 1538. na čelu s Franjom Tahyjem te su stigli do Kaptola. Požega je kao snažno vojno središte služila za daljnje napade i kontranapade na širem prostoru Slavonije i u dijelovima Ugarske.⁷¹

Osvajanjem Požege počinje novo razdoblje u urbanom razvoju Požege čiji je kontinuitet pekinut ulaskom u sferu novog imperija koje će donijeti promjene u svim sferama gradskog života, ali će i zadržati neke srednjovjekovne prakse na kojima počiva i prostorni razvoj grada.

---

⁶⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, *Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka – urbani i privredni razvoj u 16. stoljeću*, Zagreb, Povij. Pril. 13, 1994, 31.

⁶⁹ Osmanski povjesničar Ibrahim Pečevija (1574.-1649.) uočio je velike posljedice koje je imao pad Požege za neprijateljsku stranu koja je, kako je opisao, vrlo važna za obranu Hrvatske i Slavonije. (Mujadžević, Dino, *Ibrahim Pečevija (1574.-1649.) – osmanski povjesničar Hrvatske i Bosne i Hercegovine podrijetlom iz Pečuha*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol.9 No.1, Listopad 2009,385, 386.)

⁷⁰ Potrebica, Filip, 2004, 51. ; Močanin, Nenad, 1997, 33.

⁷¹ Hrvatsko slovo, 23.srpnja 1999. Utvrde stare Hrvatske/ Kraljevstvo Slavonije, tekst Antun Abramović i Radovan Domagoj Devlić, br.4, 32

4.1. Upravno uređenje

Osmanlijska vlast donosi velike promjene u svim sferama života ljudi i grada koje će se osjetiti i nakon odlaska Osmanlija. Zbog položaja i tradicije (snažnog centraliteta) iz srednjovjekovnog razdoblja Požega postaje središte sandžaka.⁷²

Osmanlije su nakon osvajanja prihvatili mnoge lokalne običaje i zakone, privremeno ili trajno, koji nisu u suprotnosti sa šerijatom, a prihvaćena je i srednjovjekovna podjela na županije prilikom podjela sandžaka na nahije.⁷³

Osnivanje Požeškog sandžaka⁷⁴ kao vojno-administrativne jedinice najvjerojatnije pada na sam početak 1538. godine. Požeški sandžak se do 1541. godine nalazi u sastavu Rumelijskog beglerbegluka. Kada je 1541. osnovan Budimski beglerbegluk uz sandžake u Ugarskoj pripojeni su mu i sandžaci Požega, Osijek, Zvornik, i Srijem.⁷⁵ U prvom se popisu ovo područje naziva vilajetom, no izrazi vilajet i sandžak mogu biti sinonimi. Prvi poznati popis sandžaka iz 1540. dijeli područje na tri kadiluka: Požega (obuhvaća Požešku kotlinu), Brod, Gorjan, te sljedeće nahije: Požega⁷⁶, Pleternica, Gnojnica (Zagrađe), Svilna, Ruševa, Gradište, Kutjevo, Granice, Voćin, Orljavac i Kamensko. Osvajanja trajala do 1552., a teritorijalne i ostale promjene zabilježene su u narednim defterima.⁷⁷ U vojničkom defteru iz 1643. posade tvrđava požeškog sandžaka popisane su u okviru Bosanskog elajeta.⁷⁸

Upravna organizacija požeškog sandžaka je ostala jednaka kao i krajem 16. stoljeća. Požeški sandžak bio je u sastavu Kanjiškog pašaluka do 1600. godine pa sve do oslobođenja od osmanske vlasti, a središte mu je bilo u Požegi. Tu su još tijekom 16. stoljeća osnovani Cernički (Pakrački) i Srijemski sandžak. Svaki sandžak podijeljen je na kadiluke, a kadiluci

---

⁷² Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 27.

⁷³ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 31, 32.

⁷⁴ Požeški sandžak imao je granicu koja je na sjeveru i jugu određena Dravom i Savom, istočna granica prema Srijemskom sandžaku, protezala se obalom Vuke do utoka u Dunav, a istočna granica prema Cerničkom sandžaku bila je određena južnom padinom Požeške gore od Virovitice i Voćina do donjeg toka rijeke Orljave i Kobaša na Savi.

⁷⁵ *Popis sandžaka Požega 1579. godine = Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987.*, ur. Stjepan Sršan; prev. Fazileta Hafizović; topograf. Ive Mažuran, Osijek: Državni arhiv, 2001, 9. ; Mažuran, Ive, 1977, 165.

⁷⁶ Nahija Požega obuhvaća nekoliko naselja koja su kao takva zatečena (Kaptol, Stražeman, Velika). Nema formiranja sasvim novih gradova na određenim mjestima kao u Bosni gdje nije postojala razvijena urbana struktura kao u Slavoniji. (Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 33. ; Potrebica, Filip, 2004, 52.)

⁷⁷ Požeški kadiluk 1579. ima nahije Požega, Svilna, Kutjevo, Orljavac i Breznicu

⁷⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 31, 32. ; Mažuran, Ive, 1977, 165. ; Potrebica, Filip, 2004, 52.

na nahije. Požeški sandžak na temelju popisa kadiluka iz 1667. podijeljen je na kadiluk Požega, Osijek, Brod, Valpovo, Đakovo i Orahovica.⁷⁹

Dvije administrativne cjeline u Slavoniji Požeški i Pakrački (Cernički) sandžak smatrani su pograničnim dijelovima Carstva pa se velika pozornost posvećivala njihovom vojnom ustrojstvu, počevši od vojnih trupa i utvrđenja do osobitog odnosa prema stanovništvu koji se ogledao u posebnom poreznom opterećenju u odnosu na stanovništvo drugih dijelova Carstva.⁸⁰

Razvoj Pakračkog i Požeškog sandžaka tekao je različito. Požeški je na određeni način bio zaštićen Pakračkim, privredno je bio razvijeniji te je privlačio više doseljenika. Vlast je u njemu intenzivno širila islam podizanjem sakralnih objekata, naseljavanjem derviša te oslobađanjem od određenih poreza. U Pakračkom sandžaku je vidljivo da je vlast nezainteresirana za širenje islama među Vlasima koje se naseljavalo kao zaštitu od Habsburgovaca. Sakralnih je objekata vrlo malo, samo u kasabama, a u defterima nema dokaza da je položaj muslimana bio povoljniji. Pakrački sandžak je općenito bio i slabo naseljen, pa je i broj muslimana malen.⁸¹

5. PREOBRAZBA OSMANSKE POŽEGE

Uspostavom osmanske vlasti na prostoru Slavonije nestaju mnogi burgovi i kašteli sa svojim podgrađima. Mnogi su od njih podignuti zbog ratne opasnosti, a u novonastalim okolnostima pod novom snažno centraliziranom vlašću postaju bespotrebni te nestaju.⁸²

Požega je dolaskom pod osmanlijsku vlast ušla u potpuno novi civilizacijski krug koji je donio promjene u znaku islamske kulture. U novonastalim uvjetima, dolazi do promjene u strukturi stanovništva, javljaju se promjene na arhitektonskom planu pojavom novih

---

⁷⁹ Vrbanu, Milan, *Društveno-ekonomske prilike u Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća*: doktorska dizertacija, Zagreb, 2004, 40.

⁸⁰ *Popis sandžaka Požega 1579. godine = Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987.*, ur. Stjepan Sršan; prev. Fazileta Hafizović; topograf. Ive Mažuran, Osijek: Državni arhiv, 2001, 13.

⁸¹ Hafizović, Fazileta, *Islam u Požeškom i Pakračkom sandžaku*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 281.

⁸² Moaćanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001, 63.

građevina za koje podaci nisu tako brojni kao za stanovništvo. Požega se pretvara u naselje orijentalnog tipa.⁸³

U vrijeme osmanske vlasti preobražava se cijela okolica koja uključuje grad i okolna seoska naselja. Zbog gospodarskih potreba sve većeg grada poput Požege dolazi do razvoja prigradskih, satelitskih sela, kršćanskih i muslimanskih, a njihovi proizvodni viškovi upućuju na komercijalni motiv njihova nastanka. U početku osmanske vladavine to su vjerojatno bila sela Selce, Komušina, Vrhovci i Vidovci, dok je rast grada u 17. st. bio razlogom osnivanja novih sela takvog tipa poput Arslanovaca, Dervišage i drugih (možda i zbog propadanja prve skupine).⁸⁴

Prema dostupnim podacima broj gradskih naselja u Slavoniji tijekom osmanske vladavine kretao se oko stotinu, što odgovara broju naselja u prethodnom razdoblju. Osvajanja nisu dovela do razaranja velikih razmjera, a osnovno načelo urbanizacije zasnivalo se na prilagodbi zatečenih gradskih naselja orijentalnom načinu života, pri čemu je prvi korak osnivanje džamije. Osmanska gradska naselja mogu se podijeliti na varoši, kasabe i šehere. Prostorna struktura grada nastajala je preuzimanjem zatečenih struktura ili gradnjom novih na praznom prostoru. Preuzimanje zatečenih gradskih struktura u urbanom smislu predstavlja kontinuitet i za vrijeme osmanske vlasti u odnosu na ranije razdoblje.⁸⁵

5.1. Osmanski grad

Definiranje osmanskog grada nije jednako u svim dijelovima Carstva. Nenad Moaćanin navodi tri definicije: *anadolsku*, *balkansku* i *bosansku*. Anadolski se gradovi mogu svrstati prema veličini i funkciji. Na Balkanu je kriterij definiranja veličine grada drugačiji nego u Maloj Aziji. U gospodarski razvijenijem dijelu Carstva kriterije veličine grada mogu zadovoljiti i manja naselja. Bosanska podjela proizlazi isključivo od funkcionalnih kriterija. Na prostoru Slavonije gradovi i šeheri uopće nisu osnivani nego se naziv razbio sukladno zatečenom stanju. Jedina je pretpostavka da se grad spominje kao kasaba (šeher) je nazočnost

---

⁸³ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 36. ; Pelc, Milan, *Islamski sloj umjetničke baštine Slavonije*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 2, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 319.

⁸⁴ Moaćanin, Nenad, 2001, 73.

⁸⁵ Vučetić, Ratko, 2009, 279.

muslimanske skupine građana, prvenstveno trgovaca ili obrtnika što znači da razvijenost naselja nije imala presudnu ulogu u njegovu definiranju.⁸⁶

Većina gradova je zauzeta i bez većih razaranja pa nije bilo potrebe za većom i opsežnijom novom gradnjom. Reducirano stanovništvo nije moralo proširivati zatečene gradske areale, pa srednjovjekovni urbani sloj zapravo opstaje tijekom cijeloga 16.st.⁸⁷

U ranoj kolonizaciji Osmanlije naseljavaju samo gradove, uglavnom *askerom* (vojnom posadom) te znatno sporije i nešto kasnije gospodarskim imigrantima, obrtnicima i trgovcima. Mnoga su sela u 16.st. zabilježena u defterima kao *mezre* (pustoseline). Gradovi-utvrde podalje od *serhata* (pograničja) snažno gube vojnu važnost zbog pomicanja granice prema zapadu, a u zaleđu jačaju gradovi s povoljnim prometnim položajem poput Osijeka ili nova upravna središta poput Požege i Iloka. Isprva je najviše naselja zabilježeno atributom *varoši* (semiurbanog trgovišta s kršćanskom većinom).⁸⁸

Požega je kontinuiranim povećavanjem broja muslimanskog stanovništva i izgradnjom određenih građevina vezanih uz potrebe tog stanovništva prerasla u veće gradsko naselje novoga izgleda. Iako je elita imala ključan utjecaj u oblikovanju grada, država je zbog vojnih potreba ipak katkad donosila odredbe koje su utjecale na izgled grada: pazilo se da ne bude stambenih (zapaljivih) objekata preblizu zidinama, da se popravljaju kuće unutar citadele, a skladišta za vojne potrebe zaštite tako da se namirnice ne kvare.⁸⁹

Do početka 50-ih godina Požege, kao i drugi gradovi u Slavoniji i Srijemu općenito nemaju izrazitih obilježja islamskih centara obrta, trgovine i kulture. Nakon novih većih osvajanja 1552. (Virovitica, Temišvar) posvuda sjeverno od Dunava i Save niču kasabe, gradovi i tvrđave s jačim islamskim jezgrama zanatsko-trgovačkog i vjersko-prosvjetnog života.⁹⁰

Grad je možda već prije 1541. imao hamam i karavansaraj, pa treba pomisliti i na osoblje tih ustanova. Do popisa 1545. Mehmed-beg je dao podići uz postojećih 15 još 60 novih dućana što predstavlja vrlo velik broj i znak je snažnog zamaha u izgradnji. *Varoš* kao četvrt u ranom

---

⁸⁶ Moačanin, Nenad, , 2001, 64.

⁸⁷ Karač, Zlatko, *Tursko-islamska arhitektura i umjetnost*, u: Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici, ur. M. Pelc: IPU, Školska knjiga, 2010, 396.

⁸⁸ Karač, Zlatko, 2010, 396.

⁸⁹ Moačanin, Nenad, *Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo „tursko stoljeće“*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 273.

⁹⁰ Moačanin, Nenad, 1997, 45.

razdoblju osmanske Požege mogli bismo tražiti u zapadnom dijelu teritorija unutar srednjovjekovnih bedema, s tim da su kršćani koncentrirani južnije, na prostoru glavnog trga, a muslimanski se svijet počinje širiti u sjevernijem dijelu.⁹¹

Iako se u popisu 1561. Požega ne naziva kasabom, vjerojatno je imala takav tretman, kao muslimanski grad manje do srednje veličine. Naziv *šeher* koji se spominje za grad već 1545. može upućivati na grad koji ima (jaču) tvrđavu. Za status kasabe mjesto je moralo zadovoljiti neke preduvjete, uz stalno naseljeno muslimansko stanovništvo (džemat), najmanje jedna veća mahala, najmanje jedna džamija u kojoj se obavljalo svih pet molitava i držala propovijed te trg, čaršija i tjedni pazar. Međutim, čini se da se vlastima žurilo s priznanjem i prije nego su svi uvjeti ispunjeni za gradove sjeverno od Save. Unatoč tome, Požega je sigurno zadovoljavala sve kriterije.⁹²

Požega je u prvom defteru upisana kao podgrađe istoimene utvrde. U popisu iz 1561. gdje je Požega označena kao kasaba bilježe se velike promjene, kao i u ostatku naselja, u konfesionalnoj strukturi stanovništva. Porast je u Požegi vezan s činjenicom da je ona bila službeno sjedište sandžaka, tu se nalazio i sandžakbegov dvor, njegova pratnja, kao i pripadnici administracije, uprave i vojske. Takav centralitet znači da je Požega privlačila robu, usluge i ljude iz cijeloga Carstva što je izuzetno potaknulo njezin razvoj i prostorno širenje. U popisu iz 1579. pored kasabe Požege najveće je naselje Kaptol, koji je zadržao status varoši, a tamo prevladava muslimansko stanovništvo.⁹³

Do 1590. osobito su se razvila gradska naselja kakvih po veličini i gospodarskim aktivnostima nije bilo u predosmansko vrijeme. U definiranju naselja kao grada važna je činjenica da se izrazita većina stanovnika ne bavi zemljoradnjom, te da u tom mjestu postoji trg. Neagrarni tip naselja ogleda se u proizvodnji hrane *per capita* u poreznim popisima. Ako je proizvodnja ispod egzistencijalnog minimuma, a u naselju postoji barem neka ustanova karakteristična za grad, prije svega tjedni pazar (sajam), tada se može govoriti o gradu.⁹⁴

U islamskom graditeljstvu dominira klasični osmanski stil koji se na kontinentu miješa s utjecajem bizantskoga (opeke, dio panonskoga međurječja). To se odnosi na kupole džamije i druge reprezentativne objekte. Jedna iznimka i stilska rijetkost: Evlija tvrdi, da je minaret

---

⁹¹ Moačanin, Nenad, 1997, 43.

⁹² Moačanin, Nenad, 1997, 46.

⁹³ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 33.

⁹⁴ Moačanin, Nenad, 2009, 270.

požeške „Kloštar“ – džamije bio čitav prekriven crvenim crijepom (!).⁹⁵ Vezano za pitanje navedene džamije i njezinog minareta treba navesti da je ona kao bivša crkva sv. Dimitrija možda očuvala svoj izvorni toranj u vrijeme Osmanlija koji se kod Evlije navodi kao minaret koji je zbog toga bio prekriven crvenim crijepom.

SLIKA 3 – Prikaz Požege u 17. stoljeću

Osim sakralnih objekata, iako se izričito ne spominju, postojale su i druge javne zgrade koji su izuzetno važne u gradskog identitetu osmanske Požege. U prvom tu je sudnica (mehkema), ured emina, muhtesiba (upravno-policijski službenik koji se brinuo o javnom redu i moralu, vršio nadzor nad zanatstvom, trgovinom, prometom, građevinarstvom i higijenskim mjerama) i naiba, zatim javno kupalište (hamam), poneki han (svratište i prenoćište) i musafirhana (zgrada ili soba za smještaj putnika namjernika u kojoj je besplatno dobivao smještaj i hranu redovno tri dana), imaret (javna kuhinja) ili možda karavansaraj. Uz neku od gradskih ili mahalskih džamija postojale su također osnovne muslimanske škole (mekteb).⁹⁶ Navedene ustanove govore o Požegi kao gradu brojnih funkcija i u potpuno opravdanoj ulozi središta šireg područja i Slavonije.

⁹⁵ Moačanin, Nenad, 2009, 273.

⁹⁶ Mažuran, Ive, *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 186.

5.2. Vakufi i tekija

Veliku ulogu u izgradnji i razvoju osmanske Požege imali su brojni veći i manji vakufi, zaklade pojedinaca, čijom je zaslugom omogućen brži rast i razvoj grada. To su obično bili visoko pozicionirani službenici, sandžak-bezi i slično, ali je bilo i skromnih ličnosti, na primjer, pisari, krojači itd.⁹⁷ Vakufi su vršili ulogu komunalnih ustanova i službi te su stvarali bitne preduvjete za funkcioniranje gradskoga života. Objektom uvakufljenja moglo je postati sve što može donijeti neki prihod: njive, livade, dućani, mlinovi, gotov novac, itd.⁹⁸

Najbogatiji vakuf u požeškom kraju bio je vakuf Mehmed-paše Jahjapašića, ali njegovi su prihodi bili namijenjeni njegovoj zakladi u Beogradu (vak f-i hayrat-i Beligrad), a ne nekom objektu u Požegi. Godine 1561. taj je vakuf u Požegi posjedovao 75 dućana čija je zakupnina odlazila u spomenute svrhe.⁹⁹

Za samu Požegu, po izgrađenim objektima, značajniji je vakuf Husrev-bega. Ovaj poznati legator, smederevski i u tri navrata bosanski sandžak-beg, ostavio je korisne objekte i u Požegi, u čijem je osvajanju imao velikog udjela. U vrijeme popisa 1545. svakako postoji hamam (kupke i saune), nije spomenut kao vakufski objekt, jednako kao i Husrev-begov karavan-saraj i dućani.¹⁰⁰ Vakufi Husrev-bega (prema popisu iz 1561. godine) sastoje se od jednoga karavan-saraja, jednoga hamama, 12 dućana i zemljišta za kuće. Uz njih je donesena bilješka da je zemljište, na kojem su ti objekti podignuti, napušteno osvajanjem Požege nakon odlaska „nevjernika“.¹⁰¹

Tekija je predstavljala mjesto okupljanja derviša i održavanja vjerskih obreda. Na području Bosne tekije su često predstavljale jezgru oko koje su formirani gradovi u osmansko doba, jer je u Bosni u predosmansko vrijeme urbani život bio slabo razvijen. Tekija je bila jedna od osnovnih institucija/ustanova čijim su se osnivanjem simbolički i činjenično postavljali temelji jednog naselja. U Hrvatskoj to nije bio slučaj, urbani život je već bio dobro razvijen, pa su tekije osnivane u postojećim gradovima.¹⁰²

---

⁹⁷ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 70.

⁹⁸ Moačanin, Nenad, 2009, 273.

⁹⁹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 70.

¹⁰⁰ Moačanin, Nenad, 1997, 44.

¹⁰¹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 70.

¹⁰² Ratkovčić, Rosana, *Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol.14 No.1, Listopad 2014, 55.

Tekiju u Požegi podigao je oko 1550. godine požeški sandžakbeg Ulama-beg. Džemal Ćehajić navodi kako se datum osnivanja tekije u defterima ne spominje, ali kako je vjerojatno da je Ulama-paša podigao tekiju između 1541. i 1553. godine, dok je bio sandžakbeg bosanski, a svakako prije 1561. godine, kada se tekija prvi put spominje u defteru. Kako se Ulama-beg spominje kao mrtav sredinom 1554. godine, tekija je znači bila podignuta već prije navedene godine.¹⁰³

U Požegi se na arealu tekije nalazila i danas očuvana česma. Njezini današnji ostaci, unatoč kasnijim preinakama, još uvijek svjedoče o izvornom izgledu te jednostavne vodoopskrbne arhitekture. Voda se od izvora do česme s jednom lučnom nišom dovodila cijevima od pečene gline, što je pretpostavljalo znatnu razinu tehnologije i konstrukcijsku vještinu graditelja. Danas ona predstavlja jedinstveni podsjetnik na osmansku vladavinu u Požegi.¹⁰⁴

5.3. Osmanska Požega u očima suvremenika

O veličini i brojnosti stanovništva Požege u 17.st. nema službenih i posve vjerodostojnih popisa, pa su procjene toga stanja nepouzdanije. O glavnim orijentalnim crtama urbanih središta obavještavaju bilješke očevidaca i putopisaca, vizualno, pak, svjedočanstvo pružaju grafički prikazi slavonskih gradova iz kasnoga 16. ili iz 17. stoljeća. Na njima se uz utvrđene središnje gradske jezgre s džamijama na kupolama i minaretima razabiru i otmjenije čaršijske kuće većih razmjera, dok su one manje i skromnije zbijene pokraj gradskih zidina.¹⁰⁵

Boraveći u Požegi sredinom 1600. Franjo Baličević izvještava da grad ima na obali Orljave vrata koja čuva 50 Turaka, a zatim nekoliko topova i 2000 turskih kuća. (usporedi sa zadnjim defterskim popisom).¹⁰⁶

---

¹⁰³ Ratkovčić, Rosana, Listopad 2014, 58.

¹⁰⁴ Pelc, Milan, *Islamski sloj umjetničke baštine Slavonije*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 2, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 320, 321.

¹⁰⁵ Mažuran, Ive, *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 186. ; Pelc, Milan, , 2009, 319.

¹⁰⁶ Mažuran, Ive, 1977, 186.

SLIKA 4 – Požega (Bossega) u 17. stoljeću s naglašenom islamskom arhitekturom

Nadalje, bosanski beglerbeg Ibrahim-paša Merinbegović opisuje 1620. svoje upravno područje s gledišta vojne snage. Za požeški sandžak navodi da ima 15 000 ljudi za vojsku pod upravom bosanskog paše, koji daje plaću vojnicima. Za sandžakat se navode i gradovi: Požega – sa susjednom zemljom ima do 1000 kuća i više od 1000 ljudo spremnih za vojnu službu. Grad je sagrađen kao tvrđava koja ima dva ili tri topa. U njemu redovito sjedi kadija i sandžak-beg. Ostali spomenuti gradovi Orahovica, Velika, Brod, Virovitica mnogo su manji, a jedino je Osijek usporediv s Požegom.¹⁰⁷

Prikaz Požege na drvorezu iz 17. stoljeća, opisan talijanskim (*Possega in Schiavonia*)¹⁰⁸ prikazuje grad koji nije nalik Požegi. Drvorez bi mogao biti u vezi s kanonskom vizitacijom iz 1623. i 1624. godine koja je također pisana talijanskim, a budući da vizitator nije bio u gradu, opis grada mogao se temeljiti na kazivanjima što objašnjava zašto prikaz nema nikakve sličnosti s Požegom.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Smičiklas, Tadija, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije; 1. dio: Slavonija u druge hrvatske zemlje pod Turskom; Rat oslobođenja, 2. dio: Spomenici o Slavoniji u 17. vieku (1640-1702.)*, Zagreb: JAZU, 1891, 4,5.

¹⁰⁸ Marković, Mirko, *Upoznavanje Slavonske Požege i požeškog kraja putem starih geografskih karata i planova*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 44.

¹⁰⁹ Srša, Ivan, 2005, 15.

SLIKA 5 – Požega u Slavoniji, 18.st.

Osim samog grada (*Citta*) i njegovih zidina (*Fortezza*), te dvora (*Castello*)¹¹⁰, opisom se posebno ističe i njegovo predgrađe (*Borghia*). To bi mogao biti zapadni dio grada kojim se grad proširio izvan drugoga obrambenog pojasa, ali i dio prema Vučjaku u kojem se još godine 1481. spominje kapela sv. Duha gdje su se nalazili kršćani. Širenje grada vidljivo je i na planu Požege 1690., pa se čini da su gradske međe najvećim dijelom definirane još u srednjem vijeku i nisu bitnije izmijenjene za osmanske vlasti.¹¹¹

Kao poseban izaslanik zagrebačkog biskupa obilazeći katoličke župe u Slavoniji, navratio je 1660. godine u Požegu franjevac Petar Nikolić. Nakon obavljene vizitacije navodi kako je Požega nekad bila dosta velik grad, kako to uostalom prikazuju gradski zidovi koji su većim dijelom ruševni, dok je sama tvrđava prilično jaka. Od crkava spominje jednu do temelja porušenu, zatim nekadašnju franjevačku pretvorenu u džamiju i sv. Duha sagrađenu od drveta, dosta prostranu i lijepu sa tri oltara, iza koje je franjevački samostan.¹¹²

Evlija Čelebi je između 1660. i 1664. u više navrata posjetio različite hrvatske regije. Na prostorima Bosanskoga pašaluka, uključujući i Slavoniju i Srijem, posjetio je gotovo svako znatnije gradsko naselje i utvrdu. Navodi kako je Požega uzvišen kadiluk gdje se nalazi kapetan grada, serdari tobdžija i džebedžija, muhtesib, muftija, te više prvaka i uglednih ljudi. Grad se nalazi na plodnom i ravnom terenu obraslom u zelenilo i travu na obali rijeke Orljave. Požega je utvrđen grad šestougaonog oblika. Oko grada ima opkop. Najuređenija od džamija

¹¹⁰ Spomenuti dvor (*Castello*) je prikazan u sklopu gradskoga tkiva, pa je možda riječ o gradskoj palači, pa stoga ne treba isključiti mogućnost da je riječ o građevini koja se u osmanskim izvorima 1561. i 1579. spominje kao „kuća Petra i Dujma“ (Moačanin, Nenad, 1997, 235, 298. ; Srša, Ivan, *Požega*, 2005, 15.)

¹¹¹ Srša, Ivan, *Požega*, 2005, 15.

¹¹² Mažuran, Ive, 1977, 187.

je „Šerklot“, koja je ranije bila veliki manastir, a poslije postala divna džamija koja je bila poznata u cijelom kraju.¹¹³

Požeški pokal, koji se danas nalazi u požeškom dijecezanskom muzeju, nepoznata naručitelja iz 17. stoljeća nameće pitanje prikazuje li glavni medaljon na pokalu Požegu u razdoblju osmanske vladavine. Evlija Čelebija ga opisuje kao „utvrđen grad šesterokutnog oblika s opkopom...“ O visokom stupnju vjerske tolerancije u prikazanom gradu svjedoči i crkvena građevina s latinskim križem u desnom dijelu glavnog medaljona, a upravo je tolerancija oblikovala; time se grad Požega isticao u osmanskoj Slavoniji. Pokal je izvanredan zlatarski rad u zanatskom smislu i posve odgovara njemačkim, nürnberškim i još više augsburgskim radovima s kraja 16. i prvih desetljeća 17. stoljeća.¹¹⁴

SLIKA 6 – Prikaz Požege u
17.st. na požeškom pokalu

¹¹³ Čelebi, Evlija, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev. Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979, 239.

¹¹⁴ Koprčina, Arijana, *Liturgijski predmeti iz baroknog razdoblja – požeški pokal*, neobjavljeni rad 12, 13.

6. VOJSKA I ELITNI SLOJ DRUŠTVA

U prvom defteru iz 1540. nalazi se malo podataka o vojnoj posadi, iako je njezina prisutnost sigurno snažna u tek osvojenom području zbog opasnosti od protunapada. Najčešće se spominju posjedi Mehmed-bega Jahjapašića koji se nalaze na požeškom teritoriju od kojih će kasnije nastati brojni vakufi.¹¹⁵

Godine 1545. javlja u popisu vojna posada sastavljena od više vojnih rodova. U požeškoj tvrđi stalno je boravila vojna posada sastavljena od brojnih rodova: azapa, mustahfiza, farisa, topnika, džebedžija (oružara). Na čelu joj bio dizdar-aga ili njegov ćehaja, kojem su bili podređeni zapovjednici manjih vojnih jedinica poput odabaše, topčibaše, buljukbaše, age i reisi. Zajedno s njima u tvrđavi je boravio i sandžak-beg, a u određenim prilikama i muslim. Unutar tvrđe Osmanlije su izvršili samo manje preinake pa je ona ostala gotovo ista kao i prije osvajanja. Jedini veći građevinski zahvat bila je pregradnja tvrđavske crkvice u džamiju (mesdžid) zbog vjerskih potreba posade. Najvjerojatnije se tu radi o prvoj islamskoj bogomolji, a njezin smještaj u tvrđi uobičajena je praksa u novoosvojenim osmanskim gradovima.¹¹⁶

Godine 1561. u kasabi Požega među stanovnicima pojedinih četvrti nalazimo i vojna lica. Upisani su dizdar, šest zapovjednika oda, jedan spahija, tri mustahfiza, trojica bešlija, jedan azap, aga azapa. Vojnici koji su posjedovali svoje kuće u pojedinim četvrtima su upisani kao i ostali domaćini. Podaci nam svjedoče da se vojnički sloj sve više asimilira u svakodnevni gradski život, što je znak zamjetne stabilizacije osmanske vlasti u gradu.¹¹⁷

Što se tiče kadija, o njima ima sasvim malo podataka. U poreznom popisu Vlaha iz 1581. godine, na kraju popisa nahije Požega, stoji pečat i potpis požeškoga kadije Mehmeda, sina Hasanovog, pod čijim je nadzorom popis izvršen. U jednom fermanu, upućenom polovicom 1592. godine požeškom sandžak-begu i požeškom kadiji, čija se imena ne navode, donosi se odluka sultana u vezi s ostavštinom jednoga požeškog trgovca, koji je umro u Dubrovniku. Dokument se nalazi u dubrovačkom Arhivu.¹¹⁸

---

¹¹⁵ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 52.

¹¹⁶ Mažuran, Ive, *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 185.

¹¹⁷ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 53.

¹¹⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 51.

Porijeklo elitnog sloja stanovništva potječe iz drugih dijelova Carstva, jer domaće stanovništvo nije moglo oformiti vlastiti kadar u relativno kratkom periodu, a to nam najbolje pokazuje pojava jednog islamiziranog imama u prvom koljenu (Ahmed, sin Abdullaha).¹¹⁹

Godine 1579. nalazimo već vrlo velik broj spahija i vojnika nastanjenih u gradskim četvrtima. Pored dizdara i njegova zamjenika upisano je još 17 mustahfiza, 12 zapovjednika oda i buljuka, bez naznake roda, dva reisa, zatim sedam tobdžija sa zapovjednikom i njegovim zamjenikom, 16 farisa, jednog azapa, jednog janjičara, jedog spahiju-oklopnika (burume), te još 26 spahija (džebelije i eškindžije). Po prisutnosti janjičara vidi se da su se oni počeli smještati po provinciji i da više nisu stacionirani samo u Carigradu.¹²⁰

Primjećuje se da se sada kao korisnici zemljišta u okolici grada više ne javljaju vojnici, nego građani Požege, dok se vojne osobe sporadično sreću kao uživaoci čifluka. Ipak određeni broj vojnih osoba susreće se kao vlasnici vinograda i čifluka u popisu mulkovnih zemljišta. Moguće je i to da je posada tvrđave bila oslabljena, s obzirom na to da Požega više nije bila pogranični sandžak, pa se pokazala potreba i za ovom vrstom utvrde. Osim što je bio važan za obranu i ratne pohode, ovaj je kadar puno utjecao i na život grada, a vrlo je značajan i za razvitak pojedinih zanata. Više zanata razvilo se upravo zbog potreba specifičnih za vojsku, a i ostali su napredovali uz njih.¹²¹

Ulogu guvernera u gradu vršio je na neki način dizdar, zapovjednik tvrđave i brinuo se za javni red pomoću oružane sile. Funkcije gradonačelnika i notara ujedinjavao je sudac (kadija), a za zbrinjavanje putnika i siromaha, vodoopskrbu...brinule su se brojne zaklade (vakufi), istaknuti pojedinci te derviške tekije. Kadija i dizdar kao državni organi obično su vodili računa o realnim mjesnim prilikama i potrebama, prosljeđujući Porti želje i zahtjeve ajana. U većim gradovima djelovao je i takozvani šehar-čehaja („gradonačelnik“), obično ugledniji beg za primanje Portinih izaslanika, primjer toga je dugogodišnji požeški dizdar Mehmed. Spominje ga se već u popisu 1545. a znamo da je dobio imenovanje na položaj 1557., iako je funkciju možda obavljao i ranije. Čini se da je stanovao u „kući Petra i Dujma“. Ako je u kući primao goste i ukonačivao putnike, onda je ona bila vrlo velika, jer aginu kuću narativni izvori spominju kao „veliki han“ u kojemu on drži primanja poput vladara „dvadeset do

---

¹¹⁹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 58, 59.

¹²⁰ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 54.

¹²¹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 55, 56.

trideset puta na dan“. U njegovoj su se kući pripravljali izvanredni slatkiši, a „jedan kruh bi dostajao za pedeset osoba“. Tko god je u Požegi bio siromašan i gladan, mogao je kod Hadži Mehmeda u svako doba birati između šest raznovrsnih jela.¹²² Svakako možemo zaključiti da je mjesto prebivanja dizdara bilo jedno od glavnih centara općeg društvenog života grada.

Duhovne osobe (ulema) spadaju u asker-povlaštenu vladajuću klasu u najširem smislu riječi. Pripadnici ove skupine davali su najvažnije tonove u životu grada, jer tu su spadali kadije, muftije, imami, učitelji itd. Značajnu ulogu imali su i derviši, posebno u godinama uspostavljanja novog sustava. Njihov islamski prozelitizam bio je od velikog značenja za tijek islamizacije. U Požegi se susreću predstavnici svih kategorija ove klase, što je i normalno s obzirom na njen status centra sandžaka. U početku su to osobe svakako sa strane, a kasnije nalazimo na pojedinim mjestima i ljude domaćeg porijekla, posebno imame. U prvom popisu nema nikakvih podataka o ovoj klasi. Međutim, sigurno je da je tu bio prisutan kadija, s obzirom na to da je bio formiran kadiluk. Isto tako, kako je u gradu postojala posada, sigurno je da je postojao i najmanje jedan imam, zadužen za vjerske potrebe vojske. U popisu iz 1561.godine ulema je sada brojnija i više prisutna, shodno višestruko povećanom broju muslimanskog stanovništva.¹²³

Još jedna vrlo važna institucija postojala je u Požegi, a to je institucija muftije. O njezinu postojanju podatak potječe iz vremena kada su Osmanlije već bili napustili ove krajeve, a zapamćena je po zgradi u kojoj je muftija službovao.¹²⁴

U Požegi se kao najistaknutije ličnosti među kršćanima javljaju knezovi. Oni kao organ osmanske vlasti nad skupinom kojoj pripadaju obavljaju određene službe, a zauzvrat su oslobođeni određenih poreza. Knezovi se u Požegi javljaju već od prvog popisa, a slična institucija morala je postojati i prije Osmanlija.¹²⁵

---

¹²² Moaćanin, Nenad, *Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo „tursko stoljeće“*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 272.

¹²³ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 58.

¹²⁴ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 61.

¹²⁵ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 56, 57.

7. STANOVNIŠTVO I DEMOGRAFSKI PROCESI U VRIJEME OSMANLIJA

Osvajanja na prostoru Slavonije iz prve polovice 16.st. uzrokovala su velike promjene u strukturi i broju stanovnika, kao i na socijalnom, etničkom i konfesionalnom planu. Područje Slavonije zahvaćaju velike migracije, bježali su svećenici i redovnici, napuštana su sela, kašteli, gradovi i samostani.¹²⁶

Promjene su najviše zahvatile katoličko stanovništvo koje je u vrijeme zauzimanja Požege i nekoliko godina nakon toga prorijeđeno zbog ratnih sukoba. Neki su pobjegli prema zapadnoj Hrvatskoj i Ugarskoj, drugi su pobjegli kao u brda kao odmetnici, a treći su se prilagođavali novonastalim prilikama prelazeći na islam i čuvajući na taj način svoju imovinu.¹²⁷

Stanovništvo osmanske Požege je bilo, kako se vidi iz deftera, raznoliko etnički i konfesionalno. Ipak, prevladavaju dvije brojnije skupine – domaće stanovništvo koje je katoličko, te muslimani kojih ima i domaćeg i stranog porijekla: Hrvati, Bosanci, Albanci, Mađari, Turci i dr.¹²⁸

U određivanju konfesionalnog sastava najčešće se oslanja na imena, no to nije apsolutno siguran putokaz, jer su neka imena zajednička u različitim konfesijama. Na temelju defterskih bilješki, sustava poreznog opterećenja, pa i na osnovi etničkog porijekla, ovaj se sastav može točnije odrediti.¹²⁹

7.1. Defteri (porezni popisi)

Osvajanjem požeškog kraja Osmanlije su uz svoju vlast uvele porezni sustav koji nam je ostavio povijesno vrijedne popise. Prvi je porezni popis Požeškog sandžaka nastao negdje poslije osvajanja Požege i okolice 1540. godine, potom 1545., 1561. i posljednji 1579. godine.¹³⁰

Vezano za tumačenje informacija koje nam donose defteri važno je naglasiti neke pojedinosti na koje treba obratiti pozornost pri njihovom tumačenju kao izvora. Broj kuća kao fizičkih

---

¹²⁶ Srša, Ivan, 2005, 49.

¹²⁷ Potrebica, Filip, 2004, 53.

¹²⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 49.

¹²⁹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 47.

¹³⁰ *Popis sandžaka Požega 1579. godine = Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987.*, ur. Stjepan Sršan; prev. Fazileta Hafizović; topograf. Ive Mažuran, Osijek: Državni arhiv, 2001, 10. ; Mažuran, Ive, *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 169.

objekata uvijek je veći od „kuća“ kao fiskalnih jedinica, jer se popisuju samo porezni obveznici, a brojni stanovnici grada nisu uključeni u porezni sustav. Broj obitelji treba tako promatrati bliže broju materijalnih objekata.¹³¹

U vrijeme dok muslimansko stanovništvo živi samo u prostorima tvrđava, ono nije popisivano, pa u ranim razdobljima imamo samo podatke o kršćanima. S pojavom muslimanskih mahala u predgrađu javljaju se i popisi tvrđavskih muslimana.¹³²

Važno za naglasiti da su indikatori veličine populacije na prostorima od Drave do mora krajnje nepouzdana. Jasno se vidi rast gradova u 16. i 17. stoljeću. Popisi stanovništva mijenjaju i opseg upisanih pa tako oko 1530. harački popisi upisuju sve muškarce, a ne samo domaćina. Tako su česte demografske oscilacije koje se javljaju u defterima „kancelarijske“, a ne biološke naravi.¹³³

Prema defteru iz 1540. upisano je u Požegi 60 domaćina i 4 kuće musellema kojih je osim u gradu bilo i u okolici te su svi kršćani, moguće autohtono stanovništvo. Uz njima pribrojane obitelji i maksimalan prosjek članova obitelji, grad je mogao imati oko 400 stanovnika, što je vrlo malen broj. Popis je zabilježio i dvojicu muslimana, vjerojatno stranog porijekla.¹³⁴

Godine 1545. migracije su i dalje intenzivne te je upisan velik broj domaćinstava kojih nema u ranijem defteru. Iako nemamo podatke odakle bi moglo doći novo stanovništvo, može se pretpostaviti da je došlo iz okolnih sela, jer je grad sigurnije područje. Muslimansko stanovništvo i dalje najviše dolazi izvana, za dvojicu je porijeklo i naznačeno: Arnaut Ali i Bosanac Jusuf.¹³⁵

Za Požegu je kao grad najvažnije u godinama nakon 1550. dolazak znatnog broja muslimanskih obrtnika, činovnika i obrazovanih ljudi. Posljedica je to stabilizacije osmanske vlasti na ovim prostorima. Tada zapravo i nastaje kasaba, muslimanski grad. Doseljavanje je manje bilo spontano, a više prisilno, sukladno državnim ciljevima da učvrsti vojna i upravna središta. Nakon 1548. naglo se smanjuje broj kvalificiranih majstora i obrtnika u sjeveroistočnoj Bosni koji su srednjovjekovne utvrde u Slavoniji, Srijemu i Ugarskoj trebali

---

¹³¹ Moćanin, Nenad, 1997, 89, 90.

¹³² Moćanin, Nenad, 2001, 65.

¹³³ Moćanin, Nenad, 2009, 275.

¹³⁴ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 38, 39, 47.

¹³⁵ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 47.

pretvoriti u islamske gradove kao ključni element u ovladavanju prostorom. Drugi dio stanovnika doselio je iz sjeverne Srbije, a tu su i obraćenici, dijelom lokalni, a dijelom i pridošlice iz navedenih krajeva.¹³⁶

Prema popisu iz 1561. godine stanovništvo Požege je udesetorostručeno zahvaljujući doseljavanju. U 10 muslimanskih mahala nalazimo 466 upisanih muslimanskih kuća, a 61 kuća pripada novim muslimana što znači da je svaki sedmi stanovnik Požege islamiziran. Motivi prelaska pojedinca na islam uglavnom su materijalne prirode, većina od njih je dobila kuće, a uz njih dvorište i vrt. Kuće su sagrađene na mjestima preostalih od ranijih vlasnika kršćana. Za osmoricu domaćina je naznačeno kako potječu iz Bosne. S obzirom da je kao stanovnik Požege 1561. upisan i jedan *sejjid* što znači potomak poslanika Muhammeda, može se reći da je tu bilo i stanovnika arapskog porijekla što nam govori o asimilaciji Požege i otvaranju Požege za sve stanovnike Carstva.¹³⁷

Kršćanskih domaćinstava 1561. godine ima 75, a od toga je 10 udovičkih i 5 posebno popisanih martoloskih kuća, od kojih je jedan popisani iz Srijema.¹³⁸ Čini se vjerojatnim kako je grad već tada dosegao granicu od 700 do 800 kuća jer moramo uključiti i nepopisane vojnike.¹³⁹

Godine 1579. kršćani su popisani u dva kvarta, a za drugi je navedeno izričito da su katolici. Druga skupina stanuje u 23 kuće na mukata-zemljištu uvakufljenom za popravljjanje česme i vodovoda koje je Mustafa-paša doveo do Jahja-begove džamije. Za prvu skupinu se može utvrditi da je domaće katoličko stanovništvo, dok se za drugu može pretpostaviti da su ili netom naseljeni na tom zemljištu ili su također kao domaće stanovništvo promijenili svoj porezni status promjenom statusa zemljišta, a drugo je vjerojatnije zbog pada broja kršćanskih kuća između dva deftera (1561. i 1579.). U ovom popisu je vidljiv daljnji prostorni razvoj Požege koja je u ovoj fazi završila s vrhuncem svoje preobrazbe u osmanski grad.¹⁴⁰

---

¹³⁶ Moačanin, Nenad, 1997, 44. ; Moačanin, Nenad, *Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo „tursko stoljeće“*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 270.

¹³⁷ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 48.

¹³⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 39.

¹³⁹ Moačanin, Nenad, 1997, 66.

¹⁴⁰ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 48.

Nedostatak popisa iz 17. stoljeća koji bi dali uvid u razvoj otežava stvaranje jasnije slike o stanju u Požegi u to vrijeme. Sigurno je da je Požega znatno veći grad u 17. stoljeću nego stoljeće ranije.¹⁴¹

Kršćanskih kuća u Požegi u 17. stoljeću je bilo do 200. Pored nepopisanih vojnika i sve brojnije kršćanske zajednice kao i povećanje muslimanskog trgovačko-obrtničkog dijela stanovništva, jednostavno se dođe do broja od 1000 kuća u Požegi za 1625. godinu i 1500 kuća za 1680. godinu, uz odbijanje novonastalih prigradskih sela može se računati dakle s 1100 do 1200 kuća potkraj osmanske vlasti.¹⁴² U vrijeme najvećeg uspona osmanske vlasti Požega je imala između 3500 do 4000 stanovnika zajedno s vojnom posadom.¹⁴³

7.2. Socijalna struktura stanovništva

Drugi civilizacijski krug donio je i svoje promjene, drugačije privrede, kulturne i ostale sadržaje, različite nove običaje; sve to uz opstanak onih starih kategorija koje su se pokazale korisnima, a u skladu sa šerijatom. Takvo šarenilo davalo je određenu specifičnost takvim gradovima, među kojima ni Požega nije bila izuzetak. Susreću se tako u gradu ljudi različitih društvenih slojeva, od kojih pripadnici onog najvišeg nisu ni upisivani u deftere: sandžak-beg, njegovi suradnici, kadija, njegova pratnja i sl. U popisima su uvijek prvo upisivane uglednije osobe. Tako su mnoge spahije upisani kao stanovnici Požege, što znači da nisu stanovali na svojim lenima koja su mogla biti u okolini ili dalje. Stanovništvo je upisivano po kvartovima. Za neke popisane stanovnike nije naznačeno zanimanje, a neki uz vlastito ime upisuju i ono po dominantnim osobinama, manama i sl. Za popise je najvažnije ne ispustiti nekog poreznog obveznika, pa će popisivači nastojati posve razlikovati sve koji imaju isto ime i zanimanje s određenim epitetom, koji se kreću od fizičkih (slijep, hrom, reumatičar), do duhovnih nedostataka (prevarant, prevrtljivac, lud). Neki su označeni i kao nestali (tebeh-hor), vjerojatno se ne zna što se s njima dogodilo. Iako popisi ne daju mnogo informacija o socijalnoj strukturi, pojedini nazivi naglašavaju njihovo socijalno/zdravstveno stanje, u skladu s poreznim potrebama.¹⁴⁴

---

¹⁴¹ Moaćanin, Nenad, 1997, 88, 89.

¹⁴² Moaćanin, Nenad, 1997, 89, 90.

¹⁴³ Potrebica, Filip, *Razvoj građanskog svijeta u Požegi tijekom 18. stoljeća*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 62.

¹⁴⁴ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 50.

7.3. Katolici osmanske Požege

Nakon osmanskog osvajanja Požege nestali su mnogi crkveni redovi, a ostali su samo franjevci u Požegi i Velikoj. Katolička zajednica s vremenom je dosta napredovala u Požegi. Tako je i nastala 70-ih godina 16. stoljeća posebna katolička trgovačko-obrtnička četvrt koja je imala posebne povlastice dobivene od sultana.¹⁴⁵

Građani su uživali široke povlastice, ali se ne može točno precizirati kakve. U Požegi su katolici uživali povlastice „kao nigdje u Turskoj“. U južnoj periferiji grada, velike povlastice za kršćane su bile sloboda vršenja vjerskih obreda poput javnog nošenja pomazanja bolesnicima, zvonjave crkvenim zvonima i sl. (uz odredbu koja zabranjuje ulazak u grad drugim kršćanima-vizitacije). Početak nove, poslovno dinamičnije i aktivnije kršćanske zajednice u gradu treba tražiti u *franačkoj mahali*, prvi put spomenutoj 1579.. Već potkraj 16.st. ta se zajednica morala osjećati dovoljno snažnom da se raja u gradu usudi 1600. ubiti kadiju. Čak i uz povoljne okolnosti to se ne bi usudila učiniti „šaka sirotinje“. Ovaj incident jednostavno je progledan kroz prste bez provođenja istrage među rajom što govori o namjeri lokalne vlasti da ne zaoštrava društvenu situaciju u gradu kojemu je prijetila ratna opasnost.

¹⁴⁶

Kršćani su dobili znatne ustupke nakon što se pokazalo da obrambeni sustav koji je dobro funkcionirao prije 1593. ne može zadržati napade habsburško-hrvatskih odreda i/ili lokalnih ustanika i hajduka. Tako je Požega bila opljačkana i spaljena više puta oko 1600. godine. Tada je vrhovni zapovjednik Ibrahim-paša zapovijedio da se raju privlači, a ne kažnjava, zapravo se razvila određena suradnja između vođa kršćanske zajednice i osmanlijske vlasti.¹⁴⁷

Porez danka u krvi „devširme“ bila je od najomraženijih davanja među katolicima. Zbog financijskih problema Carstva ona se mogla (1604. god.) zamijeniti novčanim davanjem od 400 dukata. Osim toga uveden je dotad posve nepoznat porez koji se zvao *džulus*. Zapravo, to je bio porez koji su morali plaćati franjevci kao naknadu što su bili oslobođeni svih državnih obveza. Taj su porez požeški franjevci prebacili na katoličko stanovništvo, pa je izbila velika

---

¹⁴⁵ Potrebica, Filip, *Požega i Požeština za osmanlijske vladavine (1537. – 1691.)*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 54.

¹⁴⁶ Močanin, Nenad, 1997, 93.

¹⁴⁷ Močanin, Nenad, 1997, 110.

buna koja je zahvatila gotovo čitavu Slavoniju. Pored toga, stalno ratno stanje i sukobi gotovo nikad nisu prestajali, posebno na granici, kao i opća nesigurnost.¹⁴⁸

7.4. Islamizacija

Nekoliko godina nakon osvajanja Požege dolazi do promjena koje su svjedočile postupnom porastu muslimanskog stanovništva.¹⁴⁹ Val širenja islama među stanovnicima bio je najjači 50-ih i 60-ih godina 16. stoljeća, te je jače zahvatio grad nego selo. U požeškom kadiluku je neznatno prevladavalo muslimansko stanovništvo (1561.). Zatečena zemljišta bila su zapuštena i napuštena te su dodjeljivana muslimanima, ali i kršćanima (slučaj da musliman dobivenu mezru proda kršćaninu).¹⁵⁰

Sam grad je pak bio snažno sredstvo islamizacije, što se može vidjeti na primjerima gradova u Slavoniji, pa tako i na prostoru Požeškog sandžaka. Pored toga, osmanska vlast je bila tolerantna prema nemuslimanima, što je također pridonosilo širenju tog fenomena.¹⁵¹

Među preobraćenim muslimanima najviše je onih domaćeg podrijetla, što se vidi iz eufemizma „Abdullah“ umjesto pravog očeva imena, a zatim doseljenika iz Bosne.¹⁵²

Državna vlast poticala je širenje islama, pa su sufije i derviši, poput šejha Hasan-efendije, koji je širio islam po Slavoniji. Godinama je djelovao u Osijeku, Đakovu i Požegi, gdje je ujedno bio pročelnik tekije, a posjećivali su ga i učenici iz Bosne. Imali su potporu vlasti u svome radu.¹⁵³

8. POŽEŠKE MAHALE

Riječ *mahala* obično prevodimo i definiramo kao *čtvrť*. *Gradska četvrt* nije pogodan termin, jer i sela mogu imati mahale u značenju zaseoka, a stoga ni *čtvrť* nije najbolji termin. Mahale su obično bile ulice, *sokaci* koji npr. u gradovima uz rijeke mogu slijediti jedna za drugom. Doslovno je značenje riječi *mjesto*, u specifičnom smislu *lokacija*. Prije no što bi se formirale mahale, stanovnici su registrirani samo kao skupine *džemati* - po vjerskom ključu. Najranija je

---

¹⁴⁸ Mažuran, Ive, , 1977, 171.

¹⁴⁹ Moačanin, Nenad, 1997, 152.

¹⁵⁰ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 35.

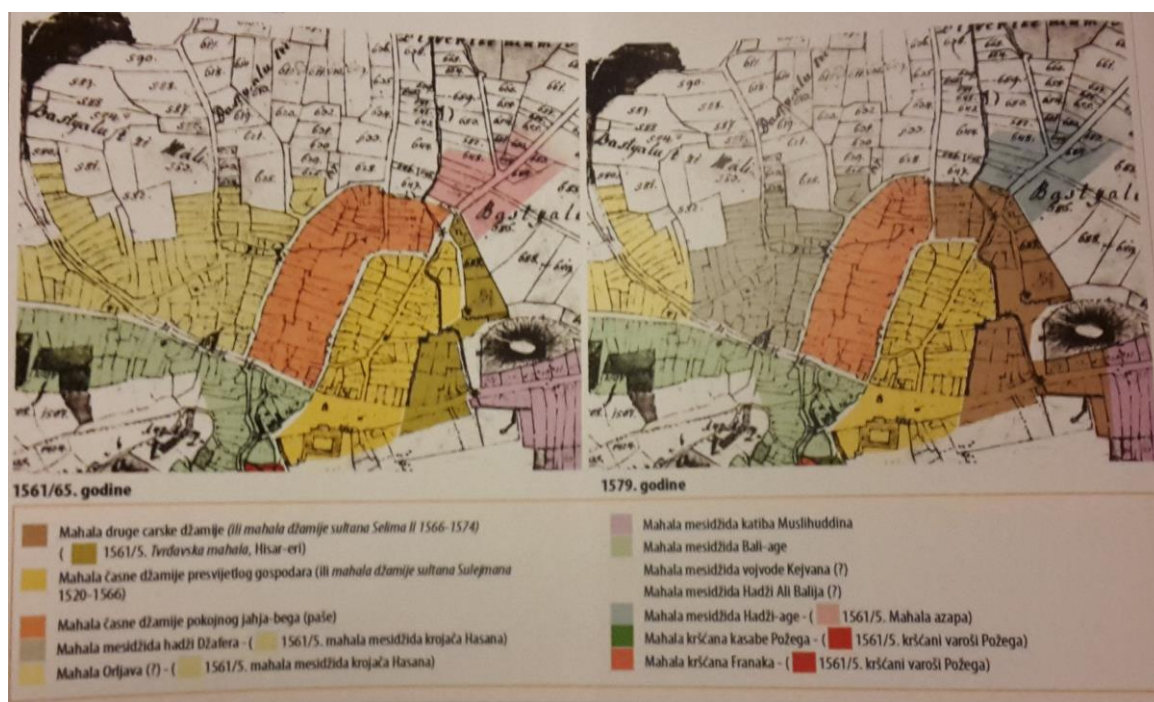
¹⁵¹ Hafizović, Fazileta, *Islam u Požeškom i Pakračkom sandžaku*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovievi dvori, 2009, 279.

¹⁵² Hafizović, Fazileta, 2009, 281.

¹⁵³ Hafizović, Fazileta, 2009, 279.

podjela na muslimanske posadnike u tvrđavi i kršćane u podgrađu, varoši. Muslimanski civili doseljavali bi se u varoš i dok se sami ne bi podijelili na barem dvije skupine, nazivani su muslimanski džemat varoši. Podizanjem vjerskog objekta ili prenamjenom crkve, nastajala bi obično prva muslimanska mahala.¹⁵⁴

U Požegi se 50-ih godina 16.st. javljaju nove lokacije, koje su nastale doseljavanjem i grupiranjem novih stanovnika oko pojedinih vjerskih objekata što upućuje na to da je preobrazba grada još uvijek u tijeku. Kršćani su još uvijek u dijelu grada koji ne pripada tvrđavi, a ne u nekoj posebnoj mahali.¹⁵⁵ Reorganiziranje gradova u mahale oko bogomolja ne treba se poimati kao primarno fizički proces, već više kao konfesionalno grupiranje, odnosno kao objedinjavanje po potrebama uprave ili pojedinih profesija. Fizički i veličinski kriteriji formiranja mahala nisu posve jasni i u osmansko doba su vrlo promjenjivi.¹⁵⁶

SLIKA 7 – Požeške mahale 1561. i 1579. godine

¹⁵⁴ Moačanin, Nenad, 2001, 82.

¹⁵⁵ Moačanin, Nenad, 1997, 47.

¹⁵⁶ Karač, Zlatko, 2010, 396.

Prva požeška mahala koja se navodi je mahala mustafhiza. Ta se *mahala Hisar-eri*, termin označava osakaćene ili islužene janjičare koji služe u tvrđavama, morala nalaziti u tvrđavi. U njezinoj neposrednoj okolini jer se u njoj nalazio i jedan vrt za koji u tvrđavi nema mjesta. Tvrđavska mahala nalazila se neposredno ispod tvrđave, s njezine zapadne strane. Obuhvaćala je prostor od današnje katedrale do Kamenitih vrata.¹⁵⁷

Mahala džamije uzvišenoga gospodara podignuta je oko džamije u sultanovo ime, prva u svakome mjestu, džamija sultana Sulejmana, uspostavljena od nekog već postojećeg objekta, crkve, moguće franjevačkog samostana sv. Dimitrija. Mahala se nalazila sa zapadne strane tvrđavske mahale i obuhvaćala je bazar (Trg Svetog Trojstva).¹⁵⁸

Mahala džamija pokojnog Jahja-paše, dotični se spominje 1561. kao sandžak-beg (bivši) smješten u razdoblje između 1546. i 1550. Tu se može datirati i gradnja džamije. Gradnja džamije je i inače bila neka vrsta neslužbene dužnosti sandžak-bega i ostalih viših dužnosnika, pogotovo ako takvih objekata nije bilo u naselju. Brzina kojom je nastala navedena džamija upućuje da je mogla nastati preuređenjem postojeće crkve. Mahala je obuhvaćala manju insulu od Kamenitih vrata i veću zapadno od prije navedene mahale.¹⁵⁹

Mahala mesdžida krojača Hasana, o gradnji objekta ne možemo reći ništa pouzdano niti provjeriti točnost. Godine 1561. ovo je bio najveći kvart s 93 kuće. U sljedećem popisu 1579. godine mahala se ne spominje što znači da se vjerojatno uklopila u okolne, bilo spontano, gradnjom nekog značajnijeg objekta u blizini spomenutog mesdžida, bilo administrativnim mjerama. Vrlo su rijetki primjeri mahala koje nastaju na inicijativu obrtnika. Postoji još jedan primjer u Osijeku kod *mahale mesara Nasuha*.¹⁶⁰

Mahala mesdžida pisara Muslihuddina, navedeni nije upisan među stanovnike Požege, imao neki veći rang, pored mesdžida sagradio i posebnu zgradu koja je služila kao škola. Mahala oko ovog mesdžida se nalazila u blizini tvrđave. Godine 1579. trećina domaćina članovi tvrđavske posade, dok u ranijem defteru prevladavaju zanatlije.¹⁶¹

Mahala mesdžida Bali-age, jedan od vojnih zapovjednika manjih formacija, sudeći po tituli aga. Graditelj uvijek bila imućnija osoba, na određeni način vezana za Požegu. U bilješkama u

---

¹⁵⁷ Srša, Ivan, *Požega*, 2005, 52.

¹⁵⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 42.

¹⁵⁹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 42. ; Srša, Ivan, *Požega*, 2005, 52.

¹⁶⁰ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 42, 45. ; Moačanin, 2001, 87.

¹⁶¹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 43.

kojima se registriraju nove kuće „sagrađene na mjestu preostalom od nevjernika“, za više domaćina navodi da uz kuću i dvorište imaju i vrt u blizini rijeke Orljave.¹⁶²

Mahala mesdžida Kejvan vojvode, spominje se jedan vojvoda kao posjednik čiftluka, koji se nalazio na bivšim posjedima despota Stefana Berislavića. U ovoj se mahali nalazi uz mesdžid i musalla (Trg Sv. Terezije), otvoreni prostor za obavljanje molitve petkom i bajramom za veći broj ljudi.¹⁶³

Mahala mesdžida Alije, sina Balijevog, u defterima se javlja više osoba s ovim imenom, godine 1565. ima 33 kuće, a 1579. 40 kuća.¹⁶⁴

Mahala azapa, nema podataka o mahali osim da je 1561. imala 27 kuća. Azapi su se nalazili u sastavu posada svih graničarskih tvrđava, kao lako pješastvo. Godine 1586. u požeškoj tvrđavi postojale su 4 ode azapa i 4 džemata azapa timarlija.¹⁶⁵

Kršćani varoši Požega, popisivani ne po mahalama već skupinama (džematima), stanovnika tvrđavskog predgrađa, jer su se zadržali na istom mjestu na kojem su bili i prije dolaska Osmanlija. Broj kućanstava bilježio je porast.¹⁶⁶ Mahala katolika javlja se 1579. kao druga kršćanska mahala Požege. Obje mahale imaju kršćansko stanovništvo, ali se posebno popisuju jer su nastanjeni na mjestu koje je Mustafa-paša uvakufio za popravke i održavanje česme i vodovoda kod spomenute Jahja-begove džamije.¹⁶⁷

Mahala martolosa, javlja se samo u popisu iz 1561. Martolosi se kao članovi posada tvrđava požeškog sandžaka, spominju u svim postojećim defterima (5 kuća)¹⁶⁸

Mahala druge carske džamije, pregrupirana dijelom od bivše Mahale krojača Hasana, nema spomena o gradnji u popisu. Moguće da je, kao i prva carska džamija, uspostavljena od nekog već postojećeg objekta. Postoje indicije da se radi o preuređenju današnje crkve sv. Lovre u džamiju. Neki objekti (kuće) i pojedini stanovnici Mahale carske džamije i Mahale mesdžida

---

¹⁶² Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 43.

¹⁶³ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 43.

¹⁶⁴ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 44.

¹⁶⁵ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 44.

¹⁶⁶ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 44.

¹⁶⁷ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 45.

¹⁶⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 44.

Kejvan vojvode sada su upisani u ovoj mahali, tako da se ona formirala od dijelova više okolnih mahala oko novonastale džamije Selimije.¹⁶⁹

Mahala mesdžida Hadži-Džafera, javlja se 1579., a nastala je pregrupiranjem dijelom starih mahala, dijelom nove gradnje. Osnivač mesdžida i njegov imam nose isto ime i počasnu titulu, pa bi se moglo raditi o istoj osobi.¹⁷⁰

Mahala Orljava, jedina mahala koja se nije formirala oko nekog sakralnog objekta, ali je možda bila blizu mahale koja takav objekt posjeduje. Njezino ime može biti referenca na starije predosmansko naselje.¹⁷¹ Udaljenija je od gradske jezgre, prema rijeci Orljavi. Mahale se nisu obavezno formirale oko svakog sakralnog objekta, nego oko onoga koji se pokaže najpogodnijim. Iako su postojale i mahale bez njih, sakralnih objekata, najčešće mesdžida, bilo je puno više nego mahala, što se vidi po broju imama upisanih u deftere, kao i u popisu vakufa.¹⁷²

Ukupno se u gradu 1579. spominje 10 mahala od kojih su neke nove, a više ih je preimenovano. Izrazita većina stanovnika u posljednjem popisu ima zabilježeno zanimanje, što govori o povećanoj mobilnosti. Mogući uzroci prisilno preseljenje ili drugo što može biti povezano s javljanjem novih mahala tj. njihovom reorganizacijom.¹⁷³

U zapadnom dijelu grada nastaju tri nove mahale, zbog čega je reguliran tok Vučjak koji je do tada tekao uz zapadne gradske zidine, što govori o velikim zahvatima osmanske regulacije voda u drugoj polovici 16.st. kako bi se olakšalo prostorno širenje Požege koja nadilazi svoj srednjovjekovni okvir.¹⁷⁴

9. TRGOVINA, OBRT I PRIVREDA OSMANSKE POŽEGE

Srednjovjekovna gradska privreda bila je u Požegi razvijena i prije dolaska Osmanlija. Kao dobro ugarskih kraljica, grad je razvijao i različite zanate i trgovinu. Dolaskom Osmanlija svakako dolazi u prvom razdoblju do izvjesnog zastoja i stagnacije. Međutim, nakon toga počinje ubrzani rast pojedinih starih i više novih zanata, trgovine, pa i poljoprivrede, jer Požega, kao i većina srednjovjekovnih gradova, ima i agrarni karakter. Posredstvom trgovaca roba je u Požegu stizala i iz primorskih gradova i Italije dok su obrtnici svoju robu prodavali

---

¹⁶⁹ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 44. ; Srša, Ivan, *Požega*, 2005, 53.

¹⁷⁰ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 45.

¹⁷¹ Močanin, Nenad, 2001, 84.

¹⁷² Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 45.

¹⁷³ Močanin, Nenad, 1997, 64.

¹⁷⁴ Vučetić, Ratko, 2004, 140.

na sajmovima u Požegi i na obližnjim trgovištima (Kutjevo, Kaptol, Pleternica, Velika, Brestovac, Stražeman).¹⁷⁵

Građani Požege su bili aktivni u agraru, ali specijalizirani u vinogradarstvu, koje je predstavljalo jedinu snažniju granu proizvodnje. Trgovina je imala nešto značajniju ulogu, a sandžakbegovo vino se prodavalo u Požegi i Kaptolu i donosilo je značajne prihode.¹⁷⁶

Razvoj obrta i trgovine na prostoru Slavonije otežavale su društvene prilike. Stanovništvo se priključivalo pljačkaškim skupinama i hajdučiji, napadali su trgovce i obrtnike na putu na sajmove, a ponekad i na samim sajmovima. Takvo je stanje bilo prisutno i kasnije u vrijeme ratne nesigurnosti i nakon većih ratova.¹⁷⁷

Posebno je početkom osmanske vlasti uočljiv velik broj mezri, pustih selišta, koje se označavaju kao puste, zapuštene, propale. To je jasan znak koliko su teške ostavili ratovi u tom području u poljoprivredi i gospodarstvu.¹⁷⁸

Po strukturi zanimanja najbrojniji dio stanovništva kasabe činili „mali poduzetnici“. Oni koji su neophodni za elementarni opstanak, poput kovača, tesara ili zidara, spominju se i u vrijeme dok kasabe još nisu osnovane. Kolari (izrađuju drvene predmete poput dijelova kola, plugove i sl.) se nalaze posvuda po selima, a brojne skupine su bile i u gradovima.¹⁷⁹

U popisu 1545. godine se javljaju poimence određena zanimanja koja su posebno vezana uz građevinu zbog potrebe obnove i novogradnje. Vidljivo je da su dulgeri (kovači) pri tome bili posebno traženi zbog snažne vojne prisutnosti koja je tražila njihove usluge. Tu su još popisani kožari i sitni trgovci (kramari), a za zanimanja su upisane domaće riječi što govori da se radi o nemuslimanima.¹⁸⁰

---

¹⁷⁵ Potrelica, Filip, *Požega i Požeška županija u srednjem vijeku*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 40.

¹⁷⁶ Močanin, Nenad, 1997, 37, 38.

¹⁷⁷ Vrbanus, Milan, 2004, 43.

¹⁷⁸ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 62.

¹⁷⁹ Močanin, Nenad, 2001, 88.

¹⁸⁰ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 61, 62.

U popisu iz 1561. godine upisano 546 domaćinstava, od čega je 75 kršćanskih, polovica stanovnika ima oznaku zanimanja, što može govoriti da su pretežito novopridošli. Brojka od deset slastičara na oko 500 kuća zajedno s visokim prihodom od točenja osvježavajućeg pića (1000 akči od bozahane) govori o naselju s razvijenim „društvenim životu“.¹⁸¹

U odnosu na prethodni popis, broj zanatlija je višestruko uvećan, ujedno zbog povećana broja stanovnika. Pojedini zanati imaju puno više članova nego što bi to zahtijevale potrebe jednoga grada, pa tako vidimo da su bili angažirani i u neke druge svrhe, u prvom redu za potrebe vojske. To su upravo oni zanati čije su djelatnosti prijeko potrebne za vojsku: krojači, obućari, kožari itd. Vojne potrebe izuzetno su potaknule razvoj trgovine i obrta osmanske Požege, što je ujedno dodatno privlačilo useljavanje stanovnika u Požegu i konstantno pojačavalo njezin centralitet.¹⁸²

U Požegi i požeškom kadiluku bilo je 1561. čak 49 krojača (mahala krojača Hasana) i 13 trgovaca.¹⁸³ U to se vrijeme tempo obnove i gradnje smiruje, vidi se po zanatlijama angažiranim na tom planu: kovača su samo trojica, a od njih je jedan nemusliman, a tesara (neccar) su dvojica. U hamamu su bili angažirani jedan hamamadžija i 3 masera, a bilo je i 5 berbera, od kojih je jedan nemusliman.¹⁸⁴

Vezano uz prehranu, pojavljuju se nove zanatlije: pekar, kuhar (pacaci), bakkal, ribar. Mesari su posvuda malobrojni, nešto više ih ima samo u najvećim gradovima. Njihov posao, nije bio od vitalnog značenja za svakodnevni život. Gotovo su se svi sami brinuli za opskrbu mesom (ovčjim), vojska je dosta na pohodima konzumirala govedinu. Za državu su mesari bili iznimno važni za opskrbu vojske i milijunske prijestolnice.¹⁸⁵

---

¹⁸¹ Močanin, Nenad, 1997, 50.

¹⁸² Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 62. ; Močanin, Nenad, 2009, 270.

¹⁸³ Potrebić, Filip, *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini*, Slavenska Požega: Udruženje samostalnih privrednika, ugostitelja i prijevoznika, 1985, 19.

¹⁸⁴ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 63.

¹⁸⁵ Močanin, Nenad, 2001, 94.

Prvi put javljaju se 1 zlatar i 1 proizvođač čilima (halici). Oba ova zanata registrirani su kod kršćana. Novo je zanimanje i travar, a travari su vjerojatno, vezano uza skupljanje trava, morali znati nešto i o liječenju nekih bolesti.¹⁸⁶

Dio građana se bavio pljačom kao „privrednom granom“. U Požegi je zabilježen jedan, a u Kaptolu dvojica starješina „haramija“ koji slično akindžijama poduzimaju provale na neprijateljski teritorij.¹⁸⁷

U Požegi su djelovala i trgovačka i obrtnička udruženja, tj. *esnafi* koje se može usporediti s cehovima. O podjeli esnafa po vjeri nema podataka, no možda su postojali paralelni muslimanski starješine krznara, ili čak zajednički kršćanski predsjedatelji u esnafu. Obrtnici su se intenzivnije počeli orhanizirati u esnafe tek sedamdesetih godina. To se vidi po nazočnosti starješina esnafa, a i po okolnostima da se istodobno pojavljuju dosta brojni derviši kao dio obrtničkog svijeta i njegova specifična vjerskog ozračja.¹⁸⁸

Na prostoru između gradskih džamija i u neposrednoj blizini gradskih vrata (Trg Svetog Trojstva) smjestio se poslovno-trgovački dio grada (čaršija, bazar ili pazar), gdje su trgovci i zanatlije izlagali i prodavali svoju robu. Tu je bilo i proizvoda iz raznih dijelova Carstva kao i trgovaca iz drugih krajeva, tako i iz Dubrovnika, a o čemu svjedoče i arheološki nalazi.¹⁸⁹ Prilikom arheoloških istraživanja 2004. godine pronađen je srebrni dubrovački novac, groš iz 1659. godine s likom sv. Vlaha koji govori o trgovačkim vezama između Dubrovnika i Požege.¹⁹⁰

SLIKA 8 – Dubrovački srebrni groš iz 1659. godine

Sajmovi su održavani redovito u Požegi. Sedmični sajmovi, odnosno pazarni dani zabilježeni su još češće, dok se sajmovi nazivaju panađurima. Jednih i drugih bilo je ne samo po

¹⁸⁶ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 63.

¹⁸⁷ Močanin, Nenad, 1997, 50.

¹⁸⁸ Močanin, Nenad, 2001, 89, 94.

¹⁸⁹ Mažuran, Ive, 1977, 186.

¹⁹⁰ Sokač-Štimac, Dubravka, 2008, 8.

gradovima i uz gradove nego i po selima, pa i mjestima podalje od naselja. Sajam kod Kaptola, vjerojatno održavan u Petrovu, na neki se način može smatrati i požeškim sajmom.¹⁹¹

Veliki izvozni proizvod bila je drvena građa, a jedni od krupnih izvoznika bili su cernički sandžakbezi kojima je pripadala šuma na Psunju. Konkretni posao sigurno su obavljali razni zakupci. Drvena građa prevožena je Savom do Beograda i dalje je prodavana „preko Save“. Zanimljiva je Evlijina napomena o izvozu šljive visoke kvalitete s područja Požeškog sandžaka, posebice iz Dalja. Šljivu se izvozilo u *fučijama* (malim bačvama oblika kace), poput vina, osim za pečenje rakije mogli su je još više rabiti muslimanski građani u slastičarstvu (pekmez i sl.)¹⁹²

U uvozu je sigurno veliku ulogu igrala metalna roba i sirova rudača, što je vjerojatno najviše pristizalo iz prekosavskih prijelaza iz Bosne. Odjeća i tekstil slabije kvalitete vjerojatno nisu uvoženi u većoj mjeri, jer se ta roba uz pristupačne proizvodne sirovine mogla proizvoditi i na selu, odnosno u radionicama gradskih krojača. Krojača je bilo dosta u gradovima u Srijemu, ali drugdje vrlo malo, osim u samoj Požegi što govori o utjecaju prometnih veza i njihove kvalitete na razvitak gradske privrede i zanata.¹⁹³

10. SAKRALNI OBJEKTI OSMANSKE I POSTOSMANSKE POŽEGE

10.1. Sakralni objekti kršćanske provenijencije

U Požegi su u srednjem vijeku postojale tri crkve: župna crkva Sv. Pavla, franjevačka crkva Sv. Demetrija i dominikanska crkva Sv. Lovre. Već polovicom 15. stoljeća postojale su župne škole u Požegi, Kaptolu i Velikoj.¹⁹⁴

Crkva Sv. Dimitrija – Vjerojatno se može datirati u prvu polovicu, a posebno u tridesete godine 13. st., zbog stilskih i arhitektonskih značajki crkve u cjelini. Paškal Cvekan smatra da je samostan nastao između 1270. i 1292. godine. Pretpostavljajući daje posrijedi cistercitsko graditeljstvo iz „prve ruke“, a ne tek njegov „utjecaj“ u najširem smislu, ukazali smo posebno na činjenicu da je svetište današnje crkve Sv. Duha svojim tlocrtom identično

---

¹⁹¹ Moačanin, Nenad, 2001, 104.

¹⁹² Moačanin, Nenad, 2001, 78, 79, 81.

¹⁹³ Moačanin, Nenad, 2001, 79.

¹⁹⁴ Potrebica, Filip, , 2004, 42.

arheološki potvrđenom tlocrtu svetišta bivše cistercijske opatijske crkve u obližnjem Kutjevu (osnovane 1232. god.). Prema navedenim datacijama, današnja crkva sv. Duha predstavlja najstariju očuvanu sakralnu građevinu Požege. Njezinom izgradnjom počinje intenzivna urbanizacija što joj daje na važnosti i u kasnijem procesu urbanizacije.¹⁹⁵

Crkva sv. Demetrija zajedno sa svojim zvonikom ostaje očuvana i neoštećena i nakon osvajanja Požege. U drugoj polovici 17.st. piše o. Petar Nikolić, generalni vikar zagrebačke biskupije, spominje do temelja razrušeni samostan franjevacca osim crkve i visokog tornja, gdje hođa poziva na molitvu, a crkva je postala džamijom.¹⁹⁶

Vezano za preobrazbu crkve u džamiju upitni je da bi pored rastućeg broja muslimana na glavnom gradskom trgu franjevci zadržali svoj bivši samostan i crkvu sve do oko 1573. godine ili 1583. za kada se smatra da je ona postala džamijom.¹⁹⁷ Prema svemu sudeći, franjevci su najkasnije napustili samostan u vrijeme kad ga je opljačkao Jahja-paša (1544.), Po povratku u Požegu vjerojatnije je da su se naselili kraj napuštene kapele sv. Duha u Vučjaku kamo se već nakon osvajanja povuklo i preostalo kršćansko stanovništvo koje je do 1561. formiralo vlastitu općinu (Kršćani varoši Požega) nego da su se vratili u svoj samostan.¹⁹⁸

Prva je džamija (carska) u novoosvojenim mjestima postajala „s okolnim dućanima jezgra i središte grada“. Isto je načelo vrijedilo i za novosagrađene građevine i za preuređivane kršćanske crkve. Uzmemo li se u obzir veličina i položaj franjevačke crkve na glavnome gradskom trgu, izlazi da je upravo ona bila ta koja je u Požegi prva preuređena u „carsku džamiju“.¹⁹⁹

Franjevci se nakon oslobođenja Požege 1691. godine godine vraćaju na mjesto svoje srednjovjekovne rezidencije u gradu. Godine 1690. crkva je kao džamija stradala u požaru, ali

---

¹⁹⁵ Uzelac, Zlatko, *Sjeverni portal crkve Sv. Dimitrija (Sv. Duha) u Požegi*, Zagreb: Rad. Inst. Povij, umjet. 19/1995, 7. ; Vučetić, Ratko, , 2004, 134, 136. ; Cvekan, Paškal, *Franjevci u Požegi*, Slav. Požega: Plamen, 1983, 91

¹⁹⁶ Cvekan, Paškal, , 1983, 91.

¹⁹⁷ Hoško, Franjo Emanuel, *Vjerska, prosvjetna i kulturna misija franjevacca*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 316.

¹⁹⁸ Srša, Ivan, 2005, 54.

¹⁹⁹ Srša, Ivan, 2005, 54, 55.

je zgrada ostala i lako se mogla osposobiti za uporabu. Godine 1703. franjevci iz Vučjaka sele u crkvu koju su već obnovili i dali joj naslov Duha Svetoga, kako je u 17. st. nosila naslov njihova crkva za vrijeme Osmanlija u Vučjaku.²⁰⁰

Današnji franjevački samostan sagrađen je u 18. st. (od 1708. do 1766.). Konačna obnova završena je tek 1777. godine. Pri baroknoj obnovi crkve upotrijebljeni su i neki dijelovi kamene opreme bivše džamije. Franjevci daju veliki značaj duhovnom, obrazovnom i kulturnom radu grada gdje se čuva cijeli niz vrijednih rukopisa i važno je arhivsko gradivo.²⁰¹

Nakon propasti franjevačkog samostana u Požegi, osnovan je za franjevce možda i najvažniji samostan u Velikoj kraj Požege. Samostan je osnovan 1575. godine, a vjerojatno i puno ranije, uz privolu osmanskih vlasti i pape. Franjevci su u Velikoj preuzeli napušteni samostan i crkvu augustinaca koju su obnovili i proširili.²⁰² Samostan u Velikoj predstavlja značajno kulturno i obrazovno središte Slavonije, a gimnazija u Velikoj djeluje od 1620. do kraja 17. stoljeća. Bila je to trogodišnja škola s prva tri razreda, nakon čega se moglo nastaviti školovati za filozofiju i teologiju na koje se redovito išlo u Italiju. U samostanu je boravilo između 20 i 30 franjevac a te oko 40 đaka.²⁰³

U drugoj polovici 17. st. o. Petar Nikolić, generalni vikar zagrebačke biskupije, spominje crkvu sv. Duha u Vučjaku (danas crkva sv. Filipa i Jakova) u kojoj su služili franjevci, kao veliku i lijepu, sagrađenu od drveta. U njoj su bila tri oltara s lijepim slikama, prema opisu.²⁰⁴

Nakon što je crkva sv. Pavla prestala biti župna crkva u ranoj vladavini Osmanlija, crkva sv. Duha u Vučjaku služila je kao župna crkva sve do gradnje crkve sv. Terezije sredinom 18. st.²⁰⁵

Župna crkva Sv. Pavla (prvi spomen 1332./35.) čini se, stajala je blizu Kamenitih vrata. Jedini podatak o ovoj crkvi dolazi iz osmanskog razdoblja iz 1660. godine, kada je Požežanin fra Petar Nikolić, generalni vikar Zagrebačke biskupije, u svoj izvješću o stanju crkava spomenuo

---

²⁰⁰ Cvekan, Paškal, 1983, 62.

²⁰¹ Potrebica, Filip, *Razvoj građanskog svijeta u Požegi tijekom 18. stoljeća*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 76.; Pelc, Milan, 2009, 319.

²⁰² Pelc, Milan, 2009, 322.

²⁰³ Potrebica, Filip, *Požega i Požeština za osmanlijske vladavine (1537. – 1691.)*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 55.

²⁰⁴ Cvekan, Paškal, 1983, 92.

²⁰⁵ Liturgijski predmeti iz baroknog razdoblja, 1. (Arijana Koprčina)

i „treću crkvu“ koja je bila temeljito razorena, ali je po pričanju starih bila prostrana i vrlo lijepa te je bila „glavna crkva.“²⁰⁶ J. Buturac smatra da je stradala najvjerojatnije prilikom osvajanja grada početkom 1537. zato što se nalazila između gradskih vrata i tvrđave koja je osvojena tek deset dana nakon grada, a tada je najviše vjerojatno nastradao i dio grada u podnožju tvrđave.²⁰⁷

Već početkom 14. stoljeća dominikanci u Požegi imaju svoj samostan i *crkvu sv. Marije* koja po svom smještaju odgovara današnjoj crkvi sv. Lovre u kojoj su sačuvane vrijedne freske iz 14. stoljeća. Pred osmanlijskom opasnošću dominikanci su napustili požeški samostan 1533. i otišli u sigurnije krajeve. Tada su Požegu napustili plemići i dio građana, ali su franjevci ipak ostali u svom samostanu.²⁰⁸

O tome kome je crkva pripadala postoje različita mišljenja. Buturac smatra da je to nekadašnja crkva sv. Marije koja se u srednjem vijeku spominje kao treća crkva (uz župnu crkvu sv. Pavla i franjevačku crkvu sv. Dimitrija), a da je pripadala redu dominikanaca. Ivan Srša smatra kako je današnja crkva sv. Lovre ona nestala župna crkva sv. Pavla te da je pretvorena u džamiju za što uistinu postoje arheološki dokazi. U blizini je bio u to doba i hamam (kupalište). Budući da su crkvu nakon oslobođenja, potkraj 17.st., preuzeli isusovci koji su je početkom 18.st. i obnovili, nije bilo za očekivati pronaći dokaze ili arhitektonske elemente koji karakteriziraju džamije. Da su oni u tijeku kršćanske obnove bili gotovo u cijelosti odstranjivani, pokazuju rezultati istraživanja u župnoj crkvi Svih Svetih u Đakovu, koja je izvorno bila džamija. Ni tamo nisu nađeni osnovni arhitektonski elementi potrebni u islamskom obredu. Nekoliko posrednih nalaza potkrepljuje, ali ne potvrđuje, mogućnost da je požeška crkva sv. Lovre u 16.st. bila pretvorena u džamiju.²⁰⁹

10.2. Sakralni objekti islamske provenijencije

Dvije glavne džamije (Preuzvišenog gospodara – Sulejman Zakonodavac i Selimija – Selim II) bile su uspostavljene adaptacijom već postojećih objekata, pa su se muslimani naseljavali u dijelove u kojima su ranije bili kršćani. Grad se širi i izvan svojih ranijih granica, jer su se

---

²⁰⁶ Uzelac, Zlatko, *Trg sv. Terezije u Požegi, pitanje urbanogeneze*, Zagreb: Rad. Inst. Povij. umjet. 18/1994, 56.

²⁰⁷ Uzelac, Zlatko, 18/1994, 56.

²⁰⁸ Potrebica, Filip, *Požega i Požeška županija u srednjem vijeku*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 47.

²⁰⁹ Srša, Ivan, *Požega*, 2005, 55, 56. ; Langhammer, Josip, *Kronologija crkve sv. Lovre u Požegi*, u: Požeški zbornik II, Slav. Požega, 1966, 151.

novi sakralni objekti mogli podizati na slobodnom prostoru - predgrađe tvrđave postaje kasaba.²¹⁰

Vrlo je često prva džamija bila ona u tvrđavi, kamo nije bilo moguće smjestiti druge objekte, a i civilima nije bio omogućen pristup. Zato je prva bogomolja vojnički mesdžid, pa tek onda nastaje „carska džamija“ zajedno s mahalom u podgrađu, čime se smanjuje (kršćanska) varoš.²¹¹

U razdoblju između 1579. i 1594. podignuta je još jedna carska džamija, džamija Murata III., a to podrazumijeva prije porast nego opadanje stanovnika. Možda je to bila znamenita „Kloštar-džamija“ (Šerklot kod Evlije). Osim nove džamije, čini se iz osamdesetih godina, iz toga vremena potječe i novo turbe koje se moralo nalaziti kraj tekije. Ono je u vezi sa širenjem sinanijskog ogranka redahalvetija, a u Požegu ga je donio Hasan-efendi iz Skoplja. Turbe (treće po redu koje je poznato) podignuto je oko 1590. i postalo je mesto hodočašća.²¹²

Nova cjelina (džamija koja nastaje na temeljima ranije crkve) bila je zatim ožbukana tankim slojem žbuke i obojana žarkom tamnocrvenom bojom, koja je bez sumnje pridonosila posve neobičnom izgledu ne samo ulaza nego i adaptirane džamije, koja je davala poseban akcent u ambijentu orijentalne požeške trgovačko-obrtničke čaršije, koja se već više od tri desetljeća prije toga, ubrzo nakon osvajanja grada, počela razvijati na mjestu nekadašnjeg srednjovjekovnog trga, a usred koje je sve do tada stajala franjevačka crkva i samostan uz nju.²¹³

Preoblikovanje ulaza u džamiju u građevinskom je smislu izvedeno kao improvizacija, s pretežnom upotrebom kamenih spolija uzetih najvjerojatnije sa samostana koji je, kao i crkva, stradao u događajima zbog kojih su franjevci morali otići iz Požege i preseliti samostan u Veliku. Sam umetnuti kameni okvir novog ulaza karakterističnog je tipa za ulazna vrata džamija i srodan je ulazima u džamije u Bosni iz tog vremena, no i on je najvećim dijelom,

---

²¹⁰ Cviko- Hafizović, Fazileta, 1994, 37.

²¹¹ Močanin, Nenad, 2001, 83.

²¹² Močanin, Nenad, 1997, 66.

²¹³ Uzelac, Zlatko, *Sjeverni portal crkve Sv. Dimitrija (Sv. Duha) u Požegi*, Zagreb: Rad. Inst. Povij, umjet. 19/1995, 11.

ako ne i u cjelini, sklopljen od spolija s jednih ili više vrata, kakvih je u samostanu na kraju 15. ili početkom 16. stoljeća moglo biti više.²¹⁴

U drugoj polovici 17. st. „džamija“ u kojima su timarije službovali bilo je šest, od toga pet sigurno u gradu i jedan mesdžid u Vidovcima koji je pribraja požeškim sakralnim zdanjima, a vjerojatno ga je podigao Bali-beg Malkočević još oko 1550. Dakle ukupno možemo govoriti o 14 kulturnih zdanja, a bez džamije (mesdžida) u Vidovcima i musalle 12.²¹⁵

Na prostoru Požege možemo uz veliki oprez govoriti o 4 džamije, moguće 3, od kojih su dvije mogle biti nekadašnje crkve. Moguće da je riječ o građevini iz 17. stoljeća.²¹⁶

Požeška *musalla* bila je velika, što posve odgovara veličini i broju stanovnika Požege u tursko vrijeme i značaju grada kao upravnog (a uz Osijek) i najvećeg trgovačkog i obrtničkog središta Slavonije u vrijeme osmanske vladavine. Nakon ponovnog osvajanja Požege njena otvorena površina iskorišćena je za stočno sajmište i trgovanje svim onim „što seljaci dovoze na kolima“, čime je rasterećen glavni gradski trg.²¹⁷

Budući da je i musala „naslijedila“ srušenu srednjovjekovnu župnu crkvu Sv. Pavla Apostola, ostvaren je izgradnjom nove župne crkve neobični kontinuitet u povijesnom diskontinuitetu sudara svjetova pa i to danas daje crkvi Sv. Terezije dodatno značenje.²¹⁸

11. OSLOBAĐANJE POŽEGE OD OSMANSKE VLASTI I USPOSTAVA NOVE VLASTI

11.1 Oslobađanje Požege od Osmanlija

Krajem 16. i početkom 17. st. značajnije je slabljenje Carstva i pogoršavanje društveno-ekonomskih prilika. Posebno je vidljiva kriza timarskog sustava kao posljedica prestanka osvajanja pa je centralna vlast počela smanjivati veličinu timara.²¹⁹

Nakon sklapanja Vašvarskog mira 1664. godine, granice između Carstva i Monarhije ostale su iste, što znači da se granica između Banske Hrvatske i Slavonije pod Osmanlijama protezala istim područjem.²²⁰

---

²¹⁴ Uzelac, Zlatko, 19/1995, 11.

²¹⁵ Moačanin, Nenad, 1997, 90.

²¹⁶ Moačanin, Nenad, 1997, 91.

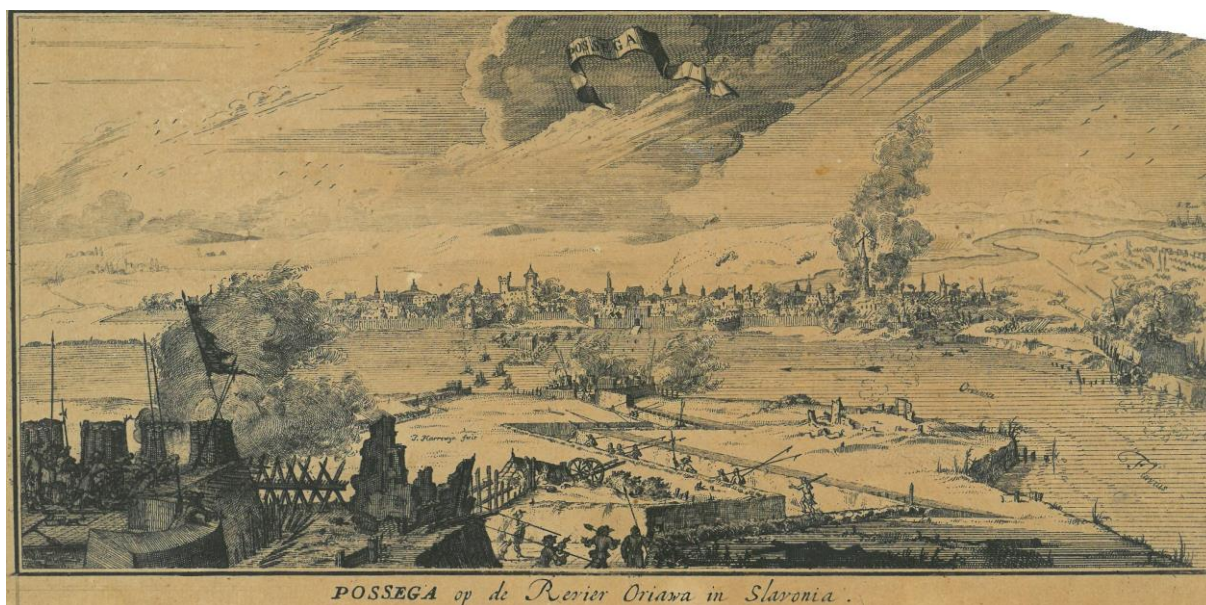
²¹⁷ Uzelac, Zlatko, 18/1994, 58.

²¹⁸ Uzelac, Zlatko, 18/1994, 58.

²¹⁹ Vrbanus, Milan, 2005, 39.

Razdoblje sredine 16.st. do 1683. općenito je vrlo stabilno, a nakon njega počinje raspad osmanske vlasti na širem prostoru Srednje Europe. Iz posljednjeg razdoblja osmanske vladavine potječu bogati opisi gradova prema putopisu Evlije Čelebija. Čini se da je ruralno stanovništvo u odnosu na kasno 16.st. uz veće ili manje oscilacije dugoročno stagniralo, a gradovi rastu.²²¹

Početak oslobađanja Požege počinje u listopadu 1687. godine kada nakon kraće borbe carska vojska osvaja Orahovicu čime je bio otvoren put u Požešku kotlinu. U borbama za oslobođenje ističe se fra Luka Ibrišimović kao član franjevačke zajednice sa sjedištem u Velikoj. Kad je izbio rat za oslobođenje podunavske nizine od Osmanlija, on odmah počinje raditi na dizanju domaćih četa, a u narodnoj se tradiciji posebno očuvalo njegovo kasnije sudjelovanje u bitci 1689.godine.²²²

SLIKA 9 – oslobađanje Požege

²²⁰ Vrbanus, Milan, 2005, 39, 40.

²²¹ Močanin, Nenad, *Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo „tursko stoljeće“*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 275. ; Mažuran, Ive, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb: Golden marketing, 1998, 211.

²²² Karaman, Igor, *Požega i Požeška kotlina od oslobođenja ispod turske vlasti do 1848.god.*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 199. ; Lopašić, Radoslav, *Dva hrvatska junaka: Marko Mesić i Luka Ibrišimović: sa sedam slika*, Zagreb: Izdanje Matice hrvatske, 1888, 133, 163.

Nakon oslobađanja Požeške kotline uslijedile su učestale provale Osmanlija koji su bili zaustavljeni, o tome svjedoče i pisma Luke Ibrišimovića zagrebačkom biskupu Mikuliću iz veljače i ožujka 1688. godine.²²³

Požega je nadalje služila kao jedna od baza za vojske operacije u procesu oslobađanja ostatka Slavonije od Osmanlija. Kako osmanska vojska nije provaljivala u Slavoniju 1689. godine stanovništvo je vjerovalo da je došao kraj opasnosti. Posljednjih dana listopada 1690. godine osmanska vojska je osvojila napuštenu Požegu te nakratko i Orahovicu koju je ubrzo ponovno izgubila. Kršćanska vojska je u Požeškoj kotlini držala samo Kaptol i Veliku.²²⁴

Početkom 1691. godine obje su vojske bile spremne za veliku bitku očekujući odlučujuće pobjede. Carska vojska markgrofa Ludwiga Badenskog namjeravala je ponovno osvojiti Beograd, a osmanska vojska Ahmeta II. i velikog vezira pod Mustafom-pašom Köprüljem ponovno osvojiti Ugarsku. Sredinom kolovoza 1691. godine sukobili su se kod Slankamena, gdje je osmanska vojska teško poražena.²²⁵

Nakon poraza osmanska se vojska sama počela povlačiti iz Slavonije, a Bečki dvor je odlučio pokrenuti vojne akcije u Slavoniji vjerujući da se u slavonskim gradovima nalaze jake posade osmanske vojske. Nakon napuštanja vojske, Požega je ponovno zauzeta od strane pukovnika Makarana 27. rujna 1691. godine. Nakon toga nastavljeno je oslobađanje Broda i Gradiške što je u listopadu 1691. i učinjeno, osmanska vojska predaje Pakrac 17. listopada, Slavonija zauvijek oslobođenja od osmanske vlasti.²²⁶

U završnici „Velikog rata“ potkraj 17.st. počela se brzo razvijati vojna kartografija. Habsburški vojni stručnjaci posebno su se angažirali zbog potrebe kartiranja novooslobođenih područja i oblikovanja novih granica što je dovelo do pojave novih i preciznijih tiskanih karata.²²⁷

---

²²³ Vrbanus, Milan, 2005, 64. ; Barbarić, Josip i Holzleitner, Miljenko, *Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima: (1672.-1697.)*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2000, 147, 151.

²²⁴ Vrbanus, Milan, 2005, 66, 67.

²²⁵ Vrbanus, Milan, 2005, 67. ; Karaman, Igor, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje: studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII. - XX. st.*, Osijek: Povijesni arhiv, 1997, 21, 22.

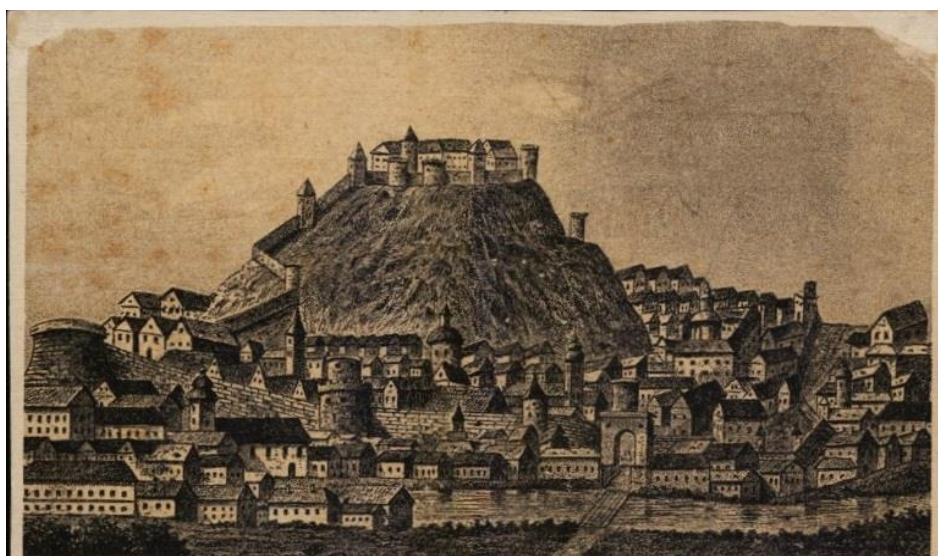
²²⁶ Vrbanus, Milan, 2005, 68.

²²⁷ Čosić, Stjepan, *Povijest Slavonije na starim kartama*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 169. ; Marković, Mirko, *Upoznavanje Slavonske Požege i požeškog kraja putem starih geografskih karata i planova*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 41, 43, 44.

Zatečeno stanje Požege na samom kraju 17.st. nakon odlaska Osmanlija donosi sljedeće informacije. Po vjerskoj pripadnosti svi zabilježeni stanovnici su bili katolici. U gradu postoje dvije crkve izgrađene od kamena, jednu posjeduju bosanski franjevci (danas crkva Sv. Duha), a u drugoj se čuva carska opskrba (crkva Sv. Lovre). Tamo se nalazi vrlo velika tvrđava, dijelom ruševna, a pod upravom carske vojske.²²⁸

Slavonija je tijekom cijelog 18.st. bila slabo naseljena, a gospodarstva su imala premalo vučne stoke, jer su njome morali pomirivati obveze prema vojsci, pa nisu mogli obrađivati većinu svoga zemljišta. Karlo VI. (1685.-1740.), a osobito Marija Terezija (1740.- 1780.) nastojali su stvoriti preduvjete za razvoj slavonskog gospodarstva. Organizirane su škole koje su se trebale brinuti za razvoj ratarstva i stočarstva te je naredila da se pošalje stručna literatura i da se bitniji dijelovi o vunarstvu, lanu, konoplji, svili...prevedu, tiskaju i podijele stanovništvu.

229

SLIKA 10 – Požega oko 1700. godine

---

²²⁸ Sršan, Stjepan, *Naselja u Istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Osijek: Državni arhiv, 2006, 349.

²²⁹ Vrbanus, Milan, *Novovjekovno plemstvo i vlastelinstva*, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 288.

11.2. Nova administrativna podjela

Nakon pobjede kod Sente 1697., Bečki dvor je postao svjestan da se rat s Osmanlijama primiće kraju te da će granica biti duž rijeke Save. Zbog toga je Dvor odlučio urediti komorsku upravu u Slavoniji. Tako je 1697. godine određena komisija čiji je zadatak bio na čelu s grofom Carlom Ferdinandom Caraffom di Stiglianom, urediti upravu.²³⁰

Godine 1698. izdan je patent o razdvajanju civilnog stanovništva od vojnika. Time nije bilo zadovoljno stanovništvo zapadne Slavonije koje je trebalo ostati izvan Vojne krajine, a pozivali su se na zasluge u ratu protiv Osmanlija.²³¹ Požeški je kraj podijeljen na 8 kotara (vojvodstva), a mnogi su se stanovnici tužili na samovolju vojvoda.²³²

Caraffina komisija uspostavila je 1702. četiri komorska provizorata. Središta provizorata bila su u Požegi, Virovitici, Osijeku i Petrovaradinu. Požeški provizorat zauzimao je područje zapadne Slavonije, Požeške kotline te našičkog i orahovičkog okruga.²³³

Komorski provizor skupljao je komorske prihode na području provizorata, vodio je knjigu prihoda i rashoda. Provizor je trebao voditi brigu o potrebnoj tlaci te je morao paziti da svi seljaci budu plaćeni za obavljeni posao te da budu podjednako opterećeni ovom obvezom. Provizor je morao skupljati desetine koje je morao plaćati svaki posjednik imanja od svih vrsta žitarica, vina, ovaca, koza, poslanog mesa i košnica pčela. Provizor je morao rješavati različite razmirice među stanovnicima na području provizorata.²³⁴

Komisija ne na temelju popisa odredila veličinu poreza za svaki okrug te je imenovala nove ili potvrdila dosadašnje komorske činovnike u Vukovaru, Osijeku, Đakovu, Valpovu, Požegi, Brodu i Gradiški čime je završila organizacija komorske uprave.²³⁵

Djelatnost Caraffine komisije utjecala je značajno na popravljjanje društvenih prilika u Slavoniji. Istražene su mnoge zloupotrebe, a neki su zapovjednici otpušteni iz službe. Komisija je organizirala komorsku upravu dajući komorskim činovnicima upute za

---

²³⁰ Vrbanus, Milan, 2005, 105.

²³¹ Vrbanus, Milan, 2005, 112.

²³² Lopašić, Radoslav, *Slavonski spomenici za 17. vjek: pisma iz Slavonije u 17. vjeku (1633.-1709.)*, u: *Starine*, Knj. 30 (1902), 149, 150.

²³³ Vrbanus, Milan, 2005, 125.

²³⁴ Vrbanus, Milan, 2005, 126, 127.

²³⁵ Vrbanus, Milan, 2005, 115.

djelovanje. Komisija je organizirala sudstvo na području Slavonije te je vojnim vlastima oduzela pravo sudovanja.²³⁶

Stabilizacijom carske vlasti počela je raspodjela slavonskih posjeda zaslužnim pojedincima u ratovanju protiv Osmanlija koji su pružili financijsku i moralnu pomoć. Proces je trajao tri desetljeća. U prvoj fazi dekameralizacije, odnosno rasprodaje slavonskih imanja, od 90-ih godina 17.st. do 1707. koja je uglavnom provedena u Požegi, dosta je vlastelinstava darovano Katoličkoj i Pravoslavnoj crkvi. Pojedina imanja su darovana za dobro obavljene dužnosti, odnosno za zasluge ili kao nagradu za posuđeni novac u financiranju rata s Osmanlijama, a neka su se davala u zakup ili prodavala kako bi se podmirili dugovi nastali zbog dugotrajnog rata. Kako je Monarhija morala financirati vođenje rata, Dvorska komora je prodajom slavonskih imanja nastojala pribaviti novac. Poslije završetka drugog rata s Osmanlijama te oslobođenja ostatka Srijema 1721. počela je druga faza dekameralizacije koja je trajala do 1730. kada je rasprodano većina slavonskih imanja pa se krajem druge faze u posjedu Dvorske komore našao samo Osijek, Požega i Petrovaradin, manja područja (Retfala i Čepin) te zapadna Slavonija (tzv. Mala Vlaška). Usporedno s dekameralizacijom započeo je i proces refeudalizacije.²³⁷

Požega se u prvoj polovici 18.st. razvija pod jurisdikcijom komorskih pokrajina. Ali već nakon dobivanja povelje Karla VI godine 1723., kojom su utvrđene granice i opseg gradskog teritorija počela se u praksi osjećati stanovita povlaštena pozicija ovoga grada²³⁸

Između Požege i okolnih sela nastao je spor oko pripadnosti tih sela koja nisu htjela biti podređena požeškoj vlasti. U tom sporu presudit će car Karlo VI. koji će na traženje gradskog suca, građana i magistrata 20. siječnja 1723. pripojiti gradu Vidovce, Drškovce, Emovce, Komušinu i Arslanovce dodavši im Laze i Vrhovce. To je učinjeno zbog zasluga grada u ratu s Osmanlijama, ali je gradska općina ipak morala platiti otkupninu od 30 000 forinti. Grad je uveden u posjede u listopadu iste godine te se od tada naziva carsko-kraljevskim gradom s dodatkom „povlašteni“ grad. Požega je tom odlukom postala vlastelin.²³⁹

---

²³⁶ Vrbanus, Milan, 2005, 115.

²³⁷ Vrbanus, Milan, *Novovjekovno plemstvo i vlastelinstva*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 287.

²³⁸ Karaman, Igor, *Požega i Požeška kotlina od oslobođenja ispod turske vlasti do 1848.god.*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 201.

²³⁹ Vrbanus, Milan, 2005, 116. ; Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Osijek: HAZU, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, 1993, 624. ; Potrebica, Filip, 2004, 64.

11.3. Posljedica vojne uprave u Požegi

Od nekadašnjeg upravnog i političkog središta Slavonije i cvatućeg grada na granici Osmanskog Carstva, Požega je u vihoru rata pretvorena u ruševine, a njezino stanovništvo smanjeno je gotovo za devet desetina. Opće siromaštvo i nestašica hrane silno je opterećivalo njezine malobrojne građane, a još teže ih je pogađala samovolja vojnih zapovjednika.²⁴⁰

Zbog straha od daljnjih upada nakon oslobođenja, interesi vojnih jedinica bili su prioritet za Dvor pa je tolerirano svako ponašanje vojnih zapovjednika. Tako su povojničena sva sela duž rijeke Save, te u okolici Pakraca, Cernika, većeg dijela Požeške kotline i Našica. Vojni zapovjednici skupljali su gotovo sve poreze u Slavoniji, što je dovelo do velikih zloupotreba pod izlikom ratnih potreba. Komorska inspekcija upravljala je samo područjem oko Osijeka, Valpova, Đakova, Virovitice te gradom Požegom. U većem dijelu upravu nad Slavonijom obavljali su vojni zapovjednici na čelu s generalom Guidom von Starhembergom. Tako je u Slavoniji uspostavljena vojno-komorska uprava, odnosno dvovlašće. U različitim zloupotrebama prednjačili su general Starhemberg i vojni komesar Kestler koji su izricali presude stanovnicima za nedjela, ali su ih često kažnjavali i zatvarali nepravedno.²⁴¹

U gradovima je uništeno gotovo sve što je podsjećalo na osmansko razdoblje, tek se tu i tamo spominju solidnije gradske kuće građene čvrstim materijalom, a većina stanovnika sada živi u kućama sagrađenima od pletera i omazanim blatom ili drvenim kolibama.²⁴²

Za razliku od vremena osmanske vladavine, Požega je 1698. godine vrlo malo naselje sa svega 170 kuća iznad kojeg se uzdizao trošan stari grad u kojem se nalazila vojna posada. Kuće su bile od drveta koje su uglavnom podigli Osmanlije ili su građene po uzoru na osmansko graditeljstvo.²⁴³

U Slavoniji se uglavnom živjelo u kolibama od pruća prekrivenih slamom. Rijetke su kuće građene od trupaca, omazane blatom i prekrivene daskama. Uglavnom su vrlo male. Kuće u naseljima u kojima su za osmanske vladavine živjeli muslimani bile su bolje kvalitete. U takvim su naseljima kuće građene od drveta, omazane zemljom, obojene te pokrivene

---

²⁴⁰ Mažuran, Ive, *Organizacija i djelovanje gradskog magistrata u Požegi od 1698. do 1703. godine*, Starine, Knj. 59 (1984), 136.

²⁴¹ Vrbanus, Milan, 2005, 99, 100, 101. ; Vrbanus, Milan i Demo, Šime, *Izveštaj o društvenim prilikama u Požeškoj kotlini iz 1698. godine*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol. 13, No. 1, Listopad 2013, 319.

²⁴² Vučetić, Ratko, 2009, 281.

²⁴³ Mažuran, Ive, 1993, 623.

šindrom. Ove su kuće bile ugodnije za stanovanje.²⁴⁴ Kuće obrtnika i trgovaca građene su u duhu istočnjačke tradicije i to pretežno od drveta. To su bile jednokatnice s trjemovima i stubama.²⁴⁵

12. USPOSTAVA GRADSKE UPRAVE I REGULACIJA ŽIVOTA GRAĐANA

Nakon osmanske vlasti Požega se nazivala komorskim gradom. Gradska vlast uređena je izdavanjem magistratske instrukcije 1698. kojom je određena organizacija gradske uprave i njezine dužnosti za Osijek, Viroviticu, Petrovaradin i Požegu. Uprava se sastojala kao i drugdje u Slavoniji od predstavničkog tijela (senata i zastupstva) i izvršnog organa (magistrata i poglavarstva). Na čelu uprave bio je gradski sudac, kojemu pomažu gradski kapetan, bilježnik i blagajnik. Za prvog gradskog suca postavljen je 1698. Marijan Hunalić (Hunalich) a istodobno i jedanaest senatora. Gradska uprava je od 1691. do 1765. bila ovisna o kraljevskom komorskom nadzorniku koji je u Požegi imao svoj poseban ured i pobirao daće za kraljevsku komoru, što je često dovodilo do sukoba grada i komore, osobito u polaganju prava na susjedna sela. Gradski pečat prvi se put spominje 1699. kod kupnje jednog konja, a početkom 18.st. sadrži grb grada s natpisom „czesarskog i kralyevszkoga szlobodnoga varossa Possege“ koji je s manjim izjenama sačuvan do danas.²⁴⁶ Gradski magistrat bio je pod jurisdikcijom komorskog provizora i Slavonske komorske inspekcije. Svake godine komorski provizor je provodio izbor novog sica i ostalih službenika u Požegi. U svom djelovanju gradski magistrat morao je tražiti mišljenje Slavonske komorske inspekcije, odnosno provizora o svakoj odluci te pravnom predmetu. Naredbu provizora magistrat je morao izvršavati bez pogovora. Gradski magistrat nije smio primiti među građane niti jednog stanovnika dok ga komorski provizor nije ispitao i proglasio valjanim za prijem među građane.²⁴⁷

Po svom duhu i odredbama statut grada Požege sastavljen na apsolutističkim načelima i sastoji se od 25 točaka, od kojih prvih pet čine njegov uvodni dio. Svrha mu je uvođenje

---

²⁴⁴ Vrbanus, Milan, 2005, 317.

²⁴⁵ Potrebica, Filip, 2004, 79, 80.

²⁴⁶ Potrebica, Filip, 2004, 64.

²⁴⁷ Vrbanus, Milan, 2005, 135.

dobrog reda i uprave u novoosvojenim krajevima Ugarske, Hrvatske i Slavonije, i da služi gradskom sucu i senatu (vijeću) grada Požege kao naputak u njihovu budućem radu.²⁴⁸

U skladu sa statutom određuje se obveza prisustvovanja gradskih službenika na misama i javnim svečanostima kako bi građanima bili dobar primjer i uzor. Zabranjuje se svako bogohuljenje i nemoralno ponašanje, štetno trgovanje i monopol, a one uhvaćene u prekršaju najstrože se kažnjava. Zabranjuje se naseljavanje u grad svim nevjernicima, Židovima i Turcima, kao i pravoslavnom stanovništvu i Ciganima, niti se svi navedeni smiju zadržavati u gradu.²⁴⁹

Propisuje se da se iz grada moraju protjerati svi besposličari i skitnice, a da se ne bi slučajno zadržavali potrebno je više puta godišnje vršiti pretres kuća. Svim građanima se zabranjuje da takvima daju posla i da ih drže u kućama osim ako služe i zajedno s njima stanuje.²⁵⁰

Svi su stanovnici bili dužni imati dobre ljeste i posudu za vodu te druge prikladne naprave za gašenje požara. Na glas zvona ili drugi znak svi trebaju poći na mjesto požara i čekati na koordinaciju gradskih vlasti za gašenje požara. Vlast postavlja i nekoliko noćnih čuvara koji će izvikivati sate i od kuće do kuće paziti ima li gdje vatre, isto će raditi i danju i opominjati građane da paze na vatru ako naiđe oluja.²⁵¹

Sudac i senat moraju paziti na čistoću cesta i ulica, a kućevlasnici ispred svojih kuća moraju postaviti dovoljno širok nogostup od šljunka, opeka ili drveta.²⁵²

Određuje se povjerenik koji će nadzirati isporavnost mjera i utega te štititi kupce i prodavače od prijevara i visokih cijena za vrijeme tjednih i svakodnevnih sajмова, primjer trgovačke inspekcije.²⁵³

13. POSTOSMANSKA POŽEGA

U 18.st. intenzivno se razvija, na srednjovjekovnoj planskoj osnovi, barokna urbana vizura grada. Najprije su obnovljene drvene sakralne građevine, a zatim isusovci obnavljaju crkvu

---

²⁴⁸ Mažuran, Ive, *Organizacija i djelovanje gradskog magistrata u Požegi od 1698. do 1703. godine*, Starine, Knj. 59 (1984), 139.

²⁴⁹ Mažuran, Ive, , Starine, Knj. 59 (1984), 139.

²⁵⁰ Mažuran, Ive, Starine, Knj. 59 (1984), 140.

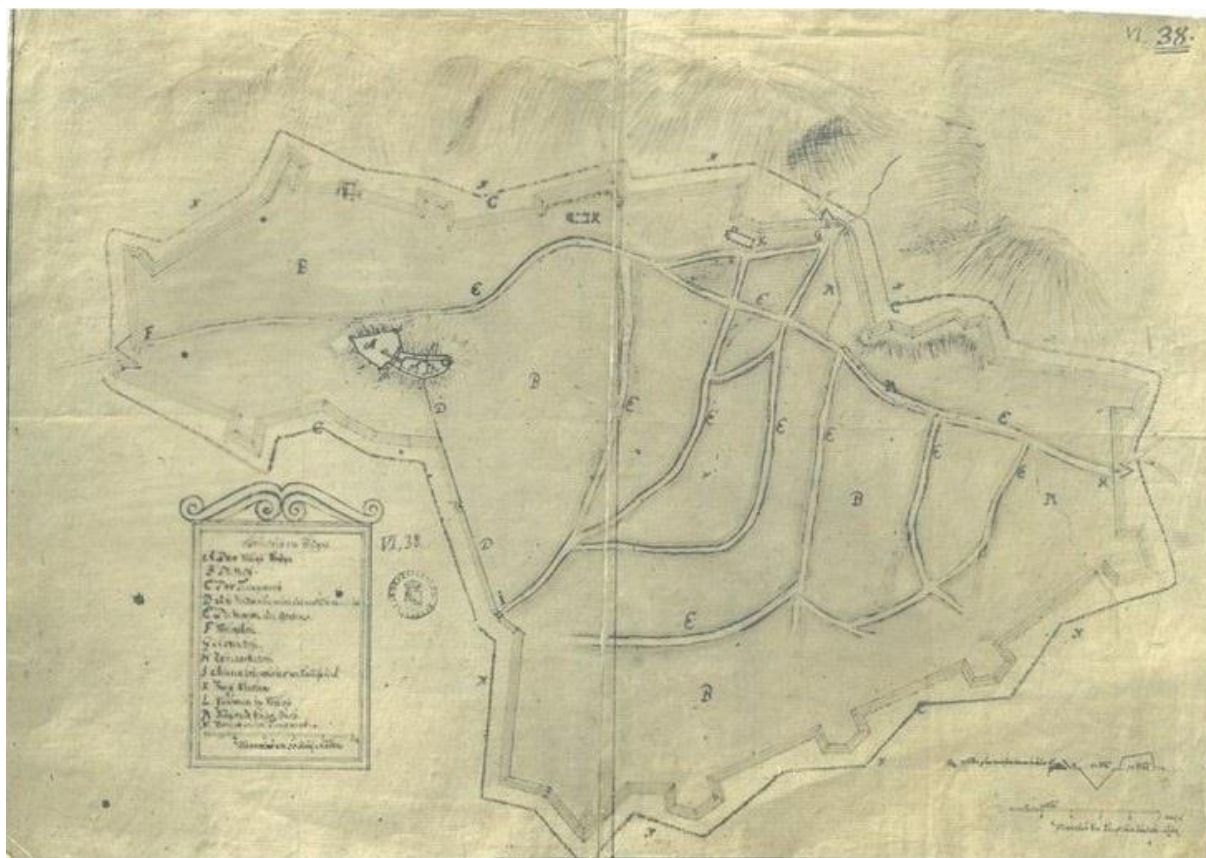
²⁵¹ Mažuran, Ive, Starine, Knj. 59 (1984), 141.

²⁵² Mažuran, Ive, Starine, Knj. 59 (1984), 141.

²⁵³ Mažuran, Ive, Starine, Knj. 59 (1984), 142.

sv. Lovre, grade Kolegij i zgradu gimnazije (1726.), a franjevci obnavljaju crkvu sv. Duha i grade samostan.²⁵⁴

Definiranje potkovastog oblika prve srednjovjekovne jezgre i kasnija proširenja prema nacrtu iz 17.st. sačuvanog u Karlsruhe-u raspoznaje se osnovna jezgra uu današnjoj strukturi grada. Na prikazu su vidljive određene gradske strukture koje možemo vezati i za osmansko razdoblje. Vidljivo je da je prostor sajmišta nastao na već postojećoj otvorenoj javnoj površini iz osmanskog razdoblja (musalla). Na planu su ucrtane postojeće ulične mreže, a osim tvrđave su ucrtane i dvije srednjovjekovne crkve. Ulična mreža održava se gotovo u cjelini do danas i sadržava naslijeđenu srednjovjekovnu strukturu, te novije ulice na sjeverozapadnom dijelu grada.²⁵⁵

SLIKA 11 - Plan grada Požege iz 1688. godine

²⁵⁴ Potrebica, Filip, 2004,79, 80.

²⁵⁵ Uzelac, Zlatko, 18/1994, 56.

Na temelju karte možemo uočiti da se Požega sastoji od dvije faze gradnje i utvrđivanja grada: ranijoj, manjeg opsega, koja odgovara unutrašnjoj potkovi, i kasnijoj, koja je šira od ranije, ali je i ona u 17. stoljeću unutar kasnije utvrde. Potkova bi u tom slučaju bila starija srednjovjekovna jezgra, dok bi ostali dio naselja unutar utvrde bio podgrađe, koje je tek kasnije obuhvaćeno zajedničkom utvrdom. Ovu pretpostavku potvrđuju oblik utvrde, položaj gradskih vrata i ostaci zidova grada...Još nije moguće utvrditi u koje se doba razvilo naselje izvan prvobitne jezgre, a unutar drugog pojasa utvrde. To je svakako bilo prije prestanka osmanske vlasti u Slavoniji, a možda i prije dolaska Osmanlija.²⁵⁶

Nakon oslobođenja posada se smjestila u burgu, a u gradu se spominje i vojarna. Magistrat se nalazio u drvenom čardaku na gradskom trgu, na mjestu koje je imalo javnu namjenu od srednjeg vijeka (kraljičina kurija, „kuća Petra i Dujma“, karavansaraj).²⁵⁷

Do polovice 18.st. u požeškom je burgu smještena vojska, a spominje se i vojarna u gradu. Gradska uprava-magistrat nalazila se u drvenom čardaku na gradskom trgu, na mjestu koje je imalo namjenu od srednjeg vijeka (kraljičina kurija, kuća Petra i Dujma, karavansaraj). Grad i u 18.st. održava izraziti urbanitet uz razvijeni obrt i trgovinu.²⁵⁸

Duh orijentalnoga grada početkom 18.st. još e uvijek mogao osjetiti na glavnome gradskom trgu, na kojem se nalazio niz mesnica, ostatak turske čaršije. U strukturi grada prevladavaju drvene kuće koje često stradavaju u požarima.²⁵⁹

---

²⁵⁶ Bedenko V. Urbanistički razvoj Slavonske Požege, Čovjek i sport, br. 299, Zagreb, 1978, 19, 20. ; Potrebica, Filip, 2004,79, 80.

²⁵⁷ Vučetić, Ratko, *Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 2, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009,281.

²⁵⁸ Vučetić, Ratko, 2004, 140.

²⁵⁹ Vučetić, Ratko, 2009, 281.

SLIKA 12 – Požeška tvrđa u 18. stoljeću

Stara tvrđa je vrlo ruševna već 1660. godine no upotrebljava se i nakon odlaska Osmanlija. U izvještaju iz 1702. govori se o potrebi njezina obnove, a 1751. ona se više ne upotrebljava, premda je vlasništvo dvorske komore. U vlasništvo grada tvrđa prelazi 1791. godine darovnicom Leopolda II. (1747.-1792.), koja je već tada u jako lošem stanju. Početkom 19.st. izdaju se dozvole građanima za odvoz građe. Posljednji ostaci nekadašnje velike utvrde uklonjeni su 1877. godine prilikom uređenja šetališta.²⁶⁰

13.1. Isusovci i obnovi postosmanske Požege

Isusovci predstavljaju jedan od ključnim faktora u postosmanskoj obnovi Požege zahvaljujući svojoj sveobuhvatnoj djelatnosti. Isusovačka bratovština osnovana je 1704. i od tada nije zaostajala za drugim kolegijima u Zagrebu, Varaždinu, Rijeci i Dubrovniku.²⁶¹

Isusovci su svoje pobožnosti obavljali u crkvi Sv. Lovre. Već 1710. isusovci sami tiskaju upisnice svojih članova što predstavlja početak tiskarstva u Požegi. Požeški isusovci nisu nikako životarili, već su snažno uključeni u vjerski i društveni život grada, a njihova djelatnost širila se i izvan Požege, što je sve potaklo rast broja članova, a ulogu u tome je imala i posebna briga isusovaca o svojim članovima. Svoja pravila su često tumačili na propovjedima što je bilo nužno za većinski nepismen narod.²⁶²

²⁶⁰ Horvat, Zorislav i Mirnik, Ivan, 1977, 130.

²⁶¹ Vanino, Miroslav, *Isusovci i hrvatski narod, 2. knjiga, Kolegij dubrovački, riječki, varaždinski i požeški*, Biblioteka vrela i prinosi, 1987, 619.

²⁶² Vanino, Miroslav, 1987, 618, 622, 623.

Zanimljiva je pojava *pokornička ili bičevalačka procesija* u kojoj su se članovi Bratinstva, a i drugi, bičevali kao pravdu za počinjene grijehе. Ovakva je procesija priređena u Požegi na Veliki petak 1719. godine. Takva stvar koja dotad nije viđena u Požegi, zapanjila je gotovo cijeli grad. Okupljeni su bili ganuti, a mnogi su se i pokajavali. Na pokorničke procesije u Požegu se dolazilo i iz drugih krajeva (Zagorje, Prelog). Bičevanje je obično održavano petkom, u vrijeme korizme i osobito na Veliki petak. Bičevalaca je bilo 20, s time da je kroničar predviđao njihov porast, no o tome nema dovoljno izvora.²⁶³

Godine 1751. posljednji se put spominje bičevalačka procesija. One su se često odgađale zbog vremenskih neprilika. Procesije su sačinjavali i gimnazijalci, a viši razredi su zbog toga bili oslobođeni nastave.²⁶⁴

Isusovci na području obrazovanja osnivaju novu vrstu škole, gimnaziju. Požeška gimnazija osnovana je 1699. godine, a materijalna joj je osnova bila prihod vlastelinstva Kutjevo koje su isusovci dobili na upravljanje. Godine 1726. postaje viša gimnazija, da bi od 1761. do 1776. djelovala kao viša škola *Academia Posegana* sa studijem filozofije i teologije.²⁶⁵

Uspješan rad gimnazije omogućio je u 18.st. razvoj znanosti i umjetnosti, te je za grad taj utjecaj bio presudan. Gimnazija je žarište odgoja i obrazovanja, glazbenog obrazovanja, vjerskog učenja i obreda, kazališnih predstava, drama i komedija vjerskog i svjetovnog sadržaja. Osobito su bile važne godišnje priredbe, koje su uvedene 1715. godine.²⁶⁶

Kazališni život u Požegi počinje početkom 18.st. U gimnaziji su priređivane predstave na hrvatskom i latinskom, obično potkraj godine i za poklade. Prva je takva predstava bila 1715. godine na otvorenoj pozornici u dvorištu Isusovačkog kolegija. Godine 1727. isusovci su sagradili i kazališnu dvoranu na čijoj je pozornici od 1729. do 1772. izvedeno 56 dramskih predstava.²⁶⁷

Iz kulturne djelatnosti važno je spomenuti osnivanje kolegijske ljekarne 1741., koju je zadnji kolegijski apotekar Pavao Thaller nakon ukinuća reda pretvorio u gradsku ljekarnu, a poslije

---

²⁶³ Vanino, Miroslav, 1987, 626, 628.

²⁶⁴ Vanino, Miroslav, 1987, 627.

²⁶⁵ Potrebica, Filip, 2004, 76.

²⁶⁶ Potrebica, Filip, 2004, 78, 79.

²⁶⁷ Potrebica, Filip, 2004, 79.

su je vodili njegovi potomci. Njegova obitelj znamenita je sve do 20. st. te je dala intelektualce i kulturne djelatnike, a u 19. st. u Požegi su je nazivali „sacra familia“.²⁶⁸

13.2. Osmanska ostavština

Požega je u vrijeme Osmanlija zapaljena u dva navrata, 1600. kada su kršćani pokušali napadom osloboditi grad, te 1690. kada su ga Osmanlije ponovno zapalili kako bi se bolje branio burg. Zbog svih ratnih uzroka i kasnije postosmanske devastacije, u Požegi ne postoje veći ostaci arhitekture osmanskog perioda i stila.²⁶⁹

Svojim je opsegom Požega bila veća za Osmanlija nego početkom 18. st. Između minareta rasulo se mnoštvo visokih turski građenih kuća. Biljeg tih kuća održao se kroz čitavo 18.st. dok nije prvom polovicom 19. st. veliki požar od 1842. znatno zameo trag drvenim turskim kućama nalik na čardake. Zakonom je bilo zabranjeno da kršćani grade veće kuće od muslimana, a sami muslimani su stanovali u uskim drvenim kućama.²⁷⁰

O postojanju osmanlijske vlasti u Požeškoj kotlini i danas nam svjedoče brojna imena sela i zaselaka te drugih lokaliteta. Najprije selo (danas ulica u Požegi) Arslanovci (možda po prvom požeškom sandžakbegu, Arslan-begu Jahjapašiću), sela: Alilovci, Eminovci, Alaginci, Dervišaga, Skenderovci, Ašikovci, Jeminovci, Kadanovci i dr. Za osmanlijske vladavine u Požegi je poznat izvor Tekija²⁷¹ (svjedoči o postojanju derviškog samostana, *tekke*), a spominju se i mnoge druge česme kao i ostaci turskog vodovoda koji je vodio od izvora Fratrovice i Tekije do središta grada s brojnim fontanama. Sačuvani su mnogi nazivi/turcizmi koji se mjestimično i danas u uporabi: ćuprija, kapija, kazan, penđer, peškir, sokak i dr.²⁷²

Arheološki nalazi iz osmanskog razdoblja nađeni su na više lokacija u gradu. Najčešći pronalasci odnose se na keramičke vodovodne cijevi većih i manjih dimenzija koje potječu s Tekije i Trga sv. Trojstva. Na južnoj strani crkve sv. Lovre pronađen je brončani prsten

---

²⁶⁸ Korade, Mijo, *Vjerska, prosvjetna i kulturna misija isusovaca*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 336.

²⁶⁹ Bedenko V., 1978, 20.

²⁷⁰ Kempf, Julije, *Požega : zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega: Matica hrvatska; Jastrebarsko: Naklada Slap, 1995, 163, 164.

²⁷¹ Na kraju današnje ulice Tekija očuvana je česma iz vremena osmanske vlasti, moguće da je pripadala kompleksu tekijskih građevina (Ratkovčić, Rosana, *Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol.14 No.1, Listopad 2014, 58, 59.)

²⁷² Potrebica, Filip, 2004, 58.

osmanskog porijekla, a u crkvi sv. Duha nađen je uz romanički portal i kameni osmanski portal s ostacima crvene boje. Na više lokacija u gradu nađeni su mnogobrojni ostaci glaziranih posuda zelene i žute boje te osmanski novac.²⁷³

U blizini Požege nalazi se mjesto Dervišaga, smješteno istočno od grada, na cesti koja od Pleternice vodi prema Požegi. Ovaj toponim predstavlja još jedno svjedočanstvo o nekadašnjoj prisutnosti derviša na ovom području, a zanimljivo je spomenuti da se mjesto istog naziva nalazi i u istočnom dijelu Turske.²⁷⁴

14. STANOVNIŠTVO I DEMOGRAFSKI PROCESI POSTOSMANSKE POŽEGE

Kršćansko stanovništvo napustilo svoje kuće početkom rata 1683. godine, a nakon oslobođenja Slavonije 1691. polako se počelo vraćati u svoja naselja. U Slavoniji su naselja na prijelazu stoljeća imala većinom manji broj kućanstava, a samo manji broj naselja ih je imao više. Djelovanje Caraffine komisije pozitivno je utjecalo na društvene prilike u Slavoniji, na jačanje naseljenosti te na jačanje gospodarstva i poljoprivrede.²⁷⁵

U ratovima za oslobođenje dolazi do velikih razmjera i raseljavanja stanovništva, a prostorna slika regije bitno je izmijenjena. Gradovi i sela uglavnom su razrušeni i napušteni, a stanovništvo je izbjeglo u močvare i šume. Muslimansko stanovništvo iselilo je u Bosnu, no istovremeno je započelo naseljavanje izbjegloga kršćanskog stanovništva iz krajeva koji su ostali pod osmanskom vlašću.²⁷⁶

Informacije o Požegi nam donosi nekoliko popisa stanovništva i to iz 1688., 1698. i 1702., te popis grada Požege iz 1736. godine.²⁷⁷

Malobrojno gradsko stanovništvo u Požegi i Osijeku imalo je relativno male potrebe krajem 17. i poč. 18.st. te ono nije moglo značajnije potaknuti brži razvoj poljoprivrede i ostalih djelatnosti koje svoje proizvode prodaju u gradu.²⁷⁸

---

²⁷³ Sokač-Štimac, Dubravka, 2008, 3, 4.

²⁷⁴ Ratkovčić, Rosana, Listopad 2014, 59.

²⁷⁵ Vrbanus, Milan, 2005, 154.

²⁷⁶ Vučetić, Ratko, 2009, 281.

²⁷⁷ Potrebica, Filip, 2004, 63.

Većina požeških građana živjela je skromno jedva zadovoljavajući životne potrebe, dok je u pripadajućim selima život bio još teži. Iako su građani zbog položaja živjelo bolje, bilo je i onih koji su jednako loše živjeli kao i seosko stanovništvo. Gradska sirotinja u Požegi bila je brojna.²⁷⁹

Većinu stanovnika činili su doseljenici iz okolnih mjesta i Bosne, a među njima se isticala velika skupina ratnih udovica koje su 1697. godine došle iz Sarajeva s vojskom princa Eugena Savojskog. U odnosu na ukupan broj kuća i domaćinstava siromaštvo je očito bila opća značajka Požege toga vremena. U kućama siromašnih udovica nalazilo se nezbrinuto 16-ero muške i 18-ero ženske djece, kao i povećan broj onih koji su živjeli isključivo od milostinje. Ništa bolje nije bilo ni u selima danima na uživanje Požegi, jer je u njima živjelo samo 30 domaćinstava koja su jedva sama sebe prehranjivala.²⁸⁰

Razvoj broja stanovnika Požege u 18. stoljeću (do 1756.) tekao je na sljedeći način: godine 1702. (218 kuća i 720 stanovnika); 1736. (370 kuća i 1327 stanovnika); 1756. (352 kuće i 1606 stanovnika). Prva tri desetljeća 18.st. grad se povećao za 152 kuće i 607 stanovnika, gotovo se udvostručio. Zatim nastupa stagnacija, vjerojatno uzrokovana haranjem kuge 1739.²⁸¹

Od prvog popisa 1698. promijenila je Požega do 1702. ipak svoj izgled, povećao se broj kuća i stanovnika. Za to vrijeme povećala se također i gradska sirotinja, koja je činila više od trećine ukupnog stanovništva. Zbog novog načina plaćanja poreza po sesiji i pretvaranja oranica u livade i pašnjake zapostavljena je poljoprivredna proizvodnja, a i kasnije se razvoj Požege i okolnih sela odvijao dosta sporo.²⁸²

Prema vlastelinskom popisu iz 1736. koji je sastavio gradski magistrat, u Požegi i ostatku vlastelinstva bilo je 475 domaćinstava i kuća, a sam grad je u to vrijeme imao 370 kuća i za ondašnje prilike Požega je bila među vodećim naseljima u Slavoniji. U odnosu na zadnji popis 1702. broj kuća se više nego udvostručio. Navedeni podatak pokazuje da je Požega u tom

---

²⁷⁸ Vrbanus, Milan, 2005, 156.

²⁷⁹ Potrebica, Filip, 2004, 65.

²⁸⁰ Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Osijek: HAZU, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, 1993, 623.

²⁸¹ Potrebica, Filip, 2004, 76.

²⁸² Mažuran, Ive, 1993, 624.

razdoblju postajala sve značajnije trgovište svoje šire okolice. Nasuprot tome u okolnim selima gotovo da i nije bilo promjene.²⁸³

Obiteljske kuće u užem središtu grada imale su vrtove, voćnjake, gospodarske zgrade, što je dokaz da se u njima odvijao ugodan obiteljski život. Uvjeti stanovanja u Požegi 18.st. još uvijek nisu bili sigurni za građane. Ulice su bile samo djelomice popločene. Ostaci vodovoda iz turskih vremena nisu zadovoljavali potrebe. U gradu su postojala samo dva svratišta s kavanama. Požega, stoga, nije izbjegla epidemiju kuge koja je harala 1739. kada su nestale čitave obitelji. Uzrok tome su ponajprije slabe higijenske prilie: slabe sanitarije, zemljani plodovi, izmetine stoke, mokraća, otpaci kože i drugo. Opasnost od požara je bila stalna i grad je u više navrata gorio, osobito potkraj 18. i početkom 19.st. Razvoj građanstva u 18.st. bio je brži u Požegi, a znatno sporiji u okolnim trgovištima, što je ovisilo o gospodarskim i društvenim prilikama.²⁸⁴

Na prostoru Slavonije u 18. stoljeću dolazi do drastičnog porasta stanovništva, koje Ive Mažuran procjenjuje za slavonski Provincijal na 45000 stanovnika 1702., a 90000 stanovnika 1736. godine, dakle broj se udvostručio. Dio razloga tog naglog porasta stanovnika leži i u djelotvornom utjecaju sanitarnog kordona (produkt centraliziranje države), pogotovo nakon 1739. godine.²⁸⁵

Unatoč broju stanovnika, Požega je zabilježila kulturni i društveni napredak grada koji je svojom razinom nadmašio njegove demografske razmjere. Isusovačka gimnazija i djelovanje franjevacu omogućavali su snažan kulturni polet grada, a obrtnički cehovi su davali gospodarsku snagu. Navedeni polet poremećen je epidemijom kuge iz 1739. godine.²⁸⁶

14.1. Kuga u Požegi 1739. godine i njezine posljedice

Ljetopis franjevačkog samostana u Slavonskom Brodu donosi podatak da kuga nije došla u Požegu i okolicu s istoka, gdje je na području Beograda, Petrovaradina, Osijeka, Vukovara i drugih naselja harala kuga neposredno prije njezine pojave u Požegi. Kuga je navodno došla iz Bosne preko Gradiške i Cernika, gdje se pojavila tijekom zime 1738./39. godine. U ovome

---

²⁸³ Mažuran, Ive, 1993, 624.

²⁸⁴ Potrebica, Filip, , 2004, 80.

²⁸⁵ Skenderović, Robert, *Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol. 3, No. 1, Studeni 2003, 158.

²⁸⁶ Skenderović, Robert, Studeni 2003, 162.

slučaju očito je da je sustav sanitarnih kordona zakazao. U proljeće 1739. kuga dolazi i u Požegu. Prema matičnim knjigama umrlih vidljivo je da je trajala od svibnja do studenog 1739. godine.²⁸⁷

Usporedi li se popis stanovnika grada iz 1736. i popis umrlih, može se utvrditi da je broj umrlih više od 60% stanovništva. Analiza pokazuje da više od 100 umrlih nisu bili stanovnici grada, nego vjerojatno, zbog njihovog velikog broja, izbjeglice iz drugih dijelova Slavonije. Samih Požežana koji su umrli od kuge i dalje je ogromnih 50% stanovnika.²⁸⁸

Izuzetno visok broj žrtava u gradu odnosi se i na gotovo sve gradske obitelji. Mogućnost bijega nije postojala jer je Banska Hrvatska u to vrijeme zatvorila svoje istočne granice i zabranila prelazak ljudi iz Slavonije. Pored toga, vlastelini su također zabranili prolaz kroz njihova vlastelinstva.²⁸⁹

Gubitak od čak 50% stanovništva svrstava epidemiju kuge iz 1739. u red najvećih katastrofa koje su pogodile Požegu. Grad koji je stoljećima ispaštao zbog blizine granice dvaju carstava, te zbog brojnih ratova, jedva se uspio malo oporaviti u prvih pola stoljeća.²⁹⁰

Grad se uspio oporaviti iznenađujuće brzo. Popis uskrasnih ispovjednika iz proljeća 1740., nekoliko mjeseci nakon prestanka epidemije, pokazuje da je u gradu tada živjelo više od 1200 stanovnika, a takav podatak je gotovo nevjerojatan jer je u grad prema tome u svega 5 mjeseci doseljeno otprilike 600 stanovnika.²⁹¹

Takav oporavak moguć je jedino intenzivnim doseljavanjem, a tu pretpostavku potvrđuju izvori. Posebno iznenađuje tako intenzivno naseljavanje majstora različitog profila, posebno mnogo obrtnika je doselilo iz Austrijskih nasljednih zemalja i Banske Hrvatske. Objašnjenje toga je moguće ako se zna da su u to vrijeme Austrijske nasljedne zemlje bile prepune majstora koji u njima nisu imali posla i živjeli su na rubu egzistencije. Zemlja opustošena kugom za njih je predstavljala priliku koja se ne propušta. U ovom porastu utjecaj nataliteta

---

²⁸⁷ Skenderović, Robert, Studeni 2003, 163.

²⁸⁸ Skenderović, Robert, Studeni 2003, 165.

²⁸⁹ Skenderović, Robert, Studeni 2003, 166.

²⁹⁰ Skenderović, Robert, Studeni 2003, 166.

²⁹¹ Skenderović, Robert, Studeni 2003, 166, 167.

itekako ima utjecaja, tako je 1740. rođeno čak 107 djece što je broj koji se približava najboljim godinama nataliteta prije epidemije 1734.-36.²⁹²

Najpoznatiji svetac zaštitnik od kuge u to vrijeme je bio sveti Rok, zaštitnik od zaraznih i kožnih bolesti. Upravo nakon epidemije kuge 1739. u brojnim mjestima Slavonije i Bačke podnignute su kapelice i crkve u čast svetog Roka, isto se dogodilo i u Požegi.²⁹³ Na današnjem groblju Sv. Ilije u Požegi ploča na kapeli donosi podatke o kugi i o umrlim građanima koji su svi pokopani oko nje jer su gradska groblja bila premalena.

15. TRGOVINA, OBRT I PRIVREDA POSTOSMANSKE POŽEGE

Unatoč solidnim geografskim preduvjetima za brži razvoj obrta i trgovine kao što su plovne rijeke i prometna povezanost, obrt i trgovina su na prijelazu stoljeća samo nešto razvijeniji u Požegi, Osijeku i Petrovaradinu, a u ostalim naseljima su slabo razvijeni. U ovim naseljima su ove grane gospodarstva bile razvijene i u vrijeme Osmanlija. Njihov slab razvoj leži u lošim društvenim preduvjetima.²⁹⁴

Ceste koje su postojale bile su iznimno loše kvalitete što je otežavalo promet robama. Također, ceste su bile nesigurne zbog hajdučkih i razbojničkih družina. Kompliciran transport povećavao je cijenu proizvoda.²⁹⁵

Nakon oslobođenja, sukobi komornih službenika i vojnih zapovjednika stvarali su probleme za razvoj trgovine i obrta. Visoka tridesetina također je usporavala razvoj tih gospodarskih grana. Tu su neizostavne i zloupotrebe koje su kočile sveopći razvoj gradova.²⁹⁶

Velike probleme razvoju činio je i nedostatak novca, kojemu je pridonosilo bespotrebno novčano kažnjavanje, bezakonje službenika te pretjerani porezi. Nedostatak novca onemogućavao je nabavljanje robe.²⁹⁷

---

²⁹² Skenderović, Robert, Studeni 2003, 167, 168.

²⁹³ Skenderović, Robert, Studeni 2003, 167, 169.

²⁹⁴ Vrbanus, Milan, 2005, 275.

²⁹⁵ Vrbanus, Milan, 2005, 275, 299, 300.

²⁹⁶ Vrbanus, Milan, 2005, 276.

²⁹⁷ Vrbanus, Milan, 2005, 279.

Okupljanje hajdučkih i razbojničkih skupina na požeškim gorama otežavaju gospodarski oporavak. Takve skupine javljaju se zbog loših društvenih prilika, ali ih ujedno i potiču.²⁹⁸

Porezno opterećenje predstavljalo je značajan teret. Trgovci i obrtnici su plaćali tridesetinu i taksu od sirovina, obrtničkih proizvoda te trgovačke robe. Plaćali su i trošarine, porez od kuća u gradski proračun, mostarinu, skelarinu te taksu na sajmovima. Takvi nameti ometali razvoj trgovine i obrta u cijeloj Monarhiji pa tako i u Slavoniji i Požegi²⁹⁹.³⁰⁰

U prvoj polovici 18. st. Monarhija je mnogim slavonskim trgovištima i gradovima dala povlastice za održavanje sajмова kako bi potaknula razvoj trgovine. No, loše ceste onemogućavale su brži razvoj trgovine, ali i hajdučke skupine koje su napadale trgovce i obrtnike u šumovitim predjelima te brojne tridesetice.³⁰¹

Obrt ima različitu pozadinu u tri razvijena slavonska grada. U Osijeku su nositelji razvoja obrta doseljenici iz njemačkog govornog područja, a u Požegi i Petrovaradinu je to domaće stanovništvo te pojedini doseljenici.³⁰²

U Požegi je krajem 17. stoljeća bilo jednako obrtnika kao i u Osijeku. U gradu se bio 31 obrtnik, njih je vjerojatno bilo i više no nije bilo moguće utvrditi njihova zanimanja. Obrtnici su činili više od 92% građana koji su se bavili obrtom i trgovinom. Većina se u Požegi bavila preradom kože, krzna i tkanine. Nešto malo su bili zastupljeni prerađivači metala (4 kovača i 2 zlatara).³⁰³

U Požegi je 1702. bilo 78 obrtnika (Osijek ima u to vrijeme 56 obrtnika), a trećina od ukupnog broja su bili krznari. Vrlo je zanimljivo da je ovako velik broj krznara u Požegi. Osim krznarskog obrta naročito je razvijen krojački i kožarski obrt. U Požegi su u to vrijeme još brojniji obrtnici za preradu metala koji su činili nešto manje od petine svih obrtnika. Početkom 18. st. u Požegi se nalazi 7 kovača i 8 zlatara.³⁰⁴

---

²⁹⁸ Vrbanus, Milan, 2005, 306, 308.

²⁹⁹ Požega je prema odredbi Caraffine komisije 1698. plaćala 200 forinti na trošarinu, manje od Osijeka i Virovitice (Vrbanus, 2005, 314.)

³⁰⁰ Vrbanus, Milan, 2005, 313, 314.

³⁰¹ Vrbanus, Milan, *Novovjekovno plemstvo i vlastelinstvo*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 289.

³⁰² Vrbanus, Milan, 2005, 280.

³⁰³ Vrbanus, Milan, 2005, 281, 282.

³⁰⁴ Vrbanus, Milan, 2005, 288.

Veleposjednici te crkvene institucije, ali i crkveni redovi poput požeških isusovaca pokušali su iskoristiti veliko šumsko bogatstvo te su osnivali manufakture pepeljike, potrebne za proizvodnju stakla i kemijske manufakture. Opstanak takvih manufaktura nije bio jednostavan zbog slabe kupovne moći stanovništva.³⁰⁵

Trgovina se nastojala popraviti Caraffinim djelovanjem što je negdje i uspjelo, no to nije bio slučaj u Požegi i Osijeku. U Požegi je bilo samo četvorica trgovaca, ali ipak je njihova djelatnost je s prihodovne strane jačala.³⁰⁶

Slavonski obrtnici i trgovci dovozili su sirovine potrebne za bavljenje proizvodnjom (koža, krzno i tkanine), a uvozili su i stoku (svinje, ovce, koze), trgovalo se mesnim prerađevinama, uglavnom slaninom te poljoprivrednim proizvodima.³⁰⁷

Važnu ulogu u gradskoj trgovini imalo je stočno sajmište koje se održavalo na današnjem Trgu Sv. Terezije. Veliki godišnji sajmovi predstavljali su pokretače prosperiteta grada i odrednicu njegova trgovačkog i obrtničkog karaktera. Glavni trg je bio određen za trgovanje robom široke potrošnje (sijeno, žito, drvo). Osim redovnih godišnjih sajmova, održavali su se i tjedni četvrtkom i subotom. Prostor stočnog sajmišta rasteretio je glavni trg te je odmaknut od smjerova kretanja glavnih ulica, što može uputiti da je prostor za njega pripremljen odmah nakon odlaska Osmanlija.³⁰⁸

U gradovima Požegi i Osijeku samo su se jači obrtnici i trgovci bavili obrtom i trgovinom, dok je većina popravljala svoj životni standard ratarstvom i stočarstvom.³⁰⁹

U Požegi je već 1694. osnovan ceh krojača pod nazivom „terzinski“ (riječ turskog porijekla) koji su pravili žensku i mušku odjeću, ali ne od domaćeg sukna. Krojači koji su šili odjeću od domaćeg sukna „abe“, tj. abadžije, a od 1715. su ujedinjeni u cehu od 34 člana poveljom Karla VI (1685. – 1740.) čime su potvrđene cehovske privilegije. Požega je bila i ostala obrtnički grad u kome se odvijala robna razmjena, a građani su ostvarivali prihode i od stoke i

---

³⁰⁵ Vrbanus, Milan, 2005, 289.

³⁰⁶ Vrbanus, Milan, 2005, 297.

³⁰⁷ Vrbanus, Milan, 2005, 299, 300.

³⁰⁸ Uzelac, Zlatko, 18/1994, 56.

³⁰⁹ Vrbanus, Milan, 2005, 321.

agrarne proizvodnje.³¹⁰ Ceh krznara i remenara osnovan je 1714., a imao je 24 člana. U ovom cehu su se nalazili i kožari sve do otprilike sredine 19. stoljeća.³¹¹

U to vrijeme u zapadnoj Europi intenzivno se razvija manufakturna proizvodnja, koja omogućava jačanje građanske klase. U oslobođenim prostorima Monarhije dolazi do razvoja cehova koja je već tada za razvijenije zemlje Europe bila preživjeli oblik proizvodnje. Cehovsku proizvodnju posebno će unaprijediti vladavina Marije Terezije. Potreba za uslužnim djelatnostima bila je značajna, stoga se posebno ističu mlinari, a najveći se javljaju početkom 18.st. na Orljavi i Veličanki. Osim toga, važni su bili i mesari, koji su uglavnom sjekli meso na glavnom trgu.³¹²

16. POŽEGA – SREDIŠTE ŽUPANIJE

Požeške vlasti dugo su nastojale povratiti administrativno središte u grad ponovnim uspostavljanjem županije. Imenovanjem povjerenstva za obnovu županija 27. travnja 1745. dogovoreno je podjela donje Slavonije i Vojvodstva Srijema na tri županije: Srijemsku, Virovitičku i Požešku. Nakon obnove Srijemske županije kraljevsko povjerenstvo stiglo je preko Đakova u Požegu, gdje se ustoličenje županijskog poglavarstva održalo 21. studenoga. Svečanost je počela bogoslužjem u isusovačkoj crkvi sv. Lovre, a nastavila se u zgradi Dvorske komore, na kojoj su, uz članove povjerenstva, bili nazočni predstavnici svih vlastelinstava županije. Za vršitelja dužnosti velikog župana u proljeće 1745. imenovan je Ladislav Bajaj de Vaya.³¹³

Brojni su građani Požege zahvaljujući uspostavljanju županije odlazili na razne dužnosti u okolnim trgovištima, suci u trgovištima u pravilu bili iz činovničkog plemstva čije su obitelji živjele u Požegi koje su svojim boravkom u gradu donijele i prosperitet i društvenu stabilnost.

314

---

³¹⁰ Potrebica, Filip, , 2004, 64.

³¹¹ Potrebica, Filip, *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini*, Slavonska Požega: Udruženje samostalnih privrednika, ugostitelja i prijevoznika, 1985, 29.

³¹² Potrebica, Filip, *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini*, Slavonska Požega: Udruženje samostalnih privrednika, ugostitelja i prijevoznika, 1985, 21, 25, 26, 27.

³¹³ Dobrica, Ladislav, *Arhivska građa i institucije slavonskih županija*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 176, 177.

³¹⁴ Potrebica, Filip, 2004, 66.

Požeška županija bila je podijeljena u dva kotara: požeški i pakrački. Požeški kotar obuhvaćao je vlastelinstva: Blacko, Brestovac, Cernik, Kaptol, Kutjevo, Pleternica, Stražeman i Veliku, a pakrački: Pakrac, Podborje (Daruvar), Sirač i Kutinu. Gradska općina Požega imala je status komorskog posjeda.³¹⁵

Ponovno uspostavljanje Požeške županije utjecalo je s vremenom na mnoge aspekte gradskoga života kroz djelovanje županijske skupštine. Županija je dobila pravo osude na smrt kako bi se iskorijenilo razbojništvo i uspostavio mir i poredak. Razbojnici su dobili mogućnost amnestije kako bi se na miran način riješio njihov problem. Pravno uređenje županije dosta je pažnje davalo razbojništvu što govori o opsegu problema koji je utjecao na ukupni gospodarski i urbani razvoj gradova koji je trebalo riješiti što temeljitije i hitnije.³¹⁶

Upravu grada poslije 1745. nadzirala je Požeška županija. Gradski sudac (načelnik grada) imao je pravo sjediti na županijskim skupštinama. Kao sjedište županije, Požega je morala izvršavati naloge županijskog suca. Tako je 1746. županija naredila gradu da ukloni radionice s gradskog trga i popravi ulice, što je pod prisilom bilo izvršeno. Tri godine kasnije, zatraženo je uklanjanje vješala iz grada koja su zatim premještena izvan grada.³¹⁷

---

³¹⁵ Potrebica, Filip, 2004, 65.

³¹⁶ Kempf, Julije, *Požega : zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega: Matica hrvatska; Jastrebarsko: Naklada Slap, 1995, 201, 202.

³¹⁷ Potrebica, Filip, 2004, 66.

17. ZAKLJUČAK

Požega i njezina okolica zbog jedinstvenih i povoljnih geografskih i klimatskih uvjeta predstavljaju poželjno mjesto trajnog naseljavanja od najranijeg vremena. Na području Požege pronađeni su mnogi ostaci rimske civilizacije koja je donijela gradski stil života na područje Slavonije, a na prostoru požeške okolice najznačajniji je „Incerum“ kao gradsko središte. Ostaci termi, keramičkih i svakodnevnih predmeta na prostoru Požege upućuju na postojanje barem dijela rimskog gradskog života u gradu. Požega se smjestila na ključnim transverzalnim prometnim pravcima koji su korišteni i u vrijeme ranog srednjeg vijeka, što je omogućilo da se na rimski supstrat nastani srednjovjekovna gradska zajednica, a pri tome je epicentar, barem u početku, bio požeški burg (tvrđa). Požeška tvrđa je mjesto iz kojeg polazi urbanogeneza grada. Njezina prisutnost omogućila je jačanje gradskog centraliteta i važnosti u vojnom, upravnom i administrativnom smislu, a razvojem Požegawara, civilnog podgrađa, grad počinje razvijati sve aspekte gradskog naselja. Kao središte županije i izuzetno važno crkveno središte nastanjeno franjevcima i dominikancima, požeški urbani razvoj kreće u uzletnu putanju te dolazi do širenja naselja koje će svoj srednjovjekovni oblik u temeljnim crtama i pravcima ulica zadržati sve do danas. Požega se na samom kraju predosmanskog razdoblja sastoji od više bitnih urbanih cjelina. Prva je tvrđava, zatim je tu župna crkva Sv. Pavla i redovnički samostani (franjevci i dominikanci) i uz njih dominikanska crkva Sv. Marije te franjevačka Sv. Dimitrija koja će kasnije postati jedna od najvažnijih džamija osmanske Požege. Grad je imao i dva veća prostora (trga) i reprezentativnu zgradu „kuću Petra i Dujma“ koja je mogla biti i kraljevska rezidencija. Srednjovjekovna Požega prvenstveno se širi i razvija prema svome zapadnom i južnom dijelu koje je vjerojatno potaknuto postojanjem franjevačke crkve i samostana na tom dijelu grada.

Uspostavom osmanske vlasti i osnivanjem Požeškog sandžaka Požega ulazi i razdoblje razmjernog diskontinuiteta koji nije obuhvatio baš sve aspekte gradskog života. Iako su glavne kršćanske bogomolje pretvorene u džamije, a stanovništvo se po svojoj strukturi duboko promijenilo, Osmanlije nisu dirale u samu strukturu grada, već su ga preuzele u njegovom srednjovjekovnom obliku i prilagodile svojim potrebama. Požega svakako poprima islamsko-orijentalno obilježje u arhitekturi što mijenja vizuru grada, no njegov raspored ulica i struktura ostaje gotovo identičan kao i ranije. Važni elementi preobrazbe osmanske Požege bili su vakufi i tekija koji su svojim djelovanjem bitno unaprijedili i razvili grad u razmjerima kakvi do tada nisu bili zabilježeni. Oni su ujedno pomogli u asimilaciji grada u novi civilizacijski krug. Mnogo podataka o Požegi možemo dobiti iz deftera koji ne prikazuju

ukupnu sliku stanovništva, ali nas upućuju na to da broj stanovnika Požege definitivno krajem 16.st. nadilazi srednjovjekovne okvire. Što se tiče segmenata za koje možemo reći da i dalje u Požegi kontinuirali u osmansko vrijeme prvenstveno treba reći da je ona i dalje administrativni i upravni centar svoje šire okolice što pojačava njezin centralitet i urbani razvoj. Širenje grada koje možemo pratiti po požeškim mahalama upućuje da se grad i dalje jednim dijelom širi prema jugu gdje se nalazi kršćanska varoš, a dio se širi na zapad gdje su se u blizini nalazili derviši i tekija koji su snažno utjecali na razvoj i gospodarstvo grada. Zbog širenja grada prema zapadu dolazi do regulacije potoka Vučjaka što je bio pothvat koji je svoj otisak ostavio sve do danas. Jedna od najizraženijih karakteristika osmanske Požege je suživot kršćanske i muslimanske zajednice koji se očituje u mnogim privilegijama kršćana kakvih u drugim dijelovima Carstva nisu imali. Jedan od razloga tome je sama snaga kršćanske zajednice koja je u trenutku prodora kršćanskih vojski mogla postati izuzetna opasnost. Važni dijelovi Požege svakako su bile njezine džamije i druge osmanske sakralne građevine (musalla, tekija) koje su ubrzano transformirale grad i naglašavale prije svega njegov snažan urbani karakter koji središte sandžaka i zaslužuje.

Grafički prikazi Požege ne mogu nam dati podatke o tome kako je Požega izgledala. Grad se prikazuje u kontekstu osobe koja ga promatra, a gotovo svi prikazi su veoma različitog karaktera i prikaza, kao da se ne prikazuje isti grad. Ipak, takvi nam prikazi daju sliku promatrača i njegovog viđenja Požege kao orijentalnog grada sa svim obilježjima istoga.

Požega je kao i za vrijeme osmanskih osvajanja, tako i u vrijeme njezina oslobođenja krajem 17.st. prošla izuzetno turbulentno razdoblje obilježeno urušavanjem urbanog života nakon kojeg je uslijedio dug period sporog oporavka. Budući da je Požega osmanskim zauzimanjem 1537. gotovo odmah postala središtem sandžaka, njezin oporavak u to vrijeme bio dosta brži negoli je to bio nakon oslobođenja 1691. godine. Pod vojnom vlašću Požega je jedva naporedovala, a uglavnom je stagnirala. Unatoč tome grad se postupno oporavljao te je dobio i svoje posjede, a u grad su se nastanili i isusovci koji su imali presudnu ulogu u revitalizaciji gradskog života u prvoj polovici 18. stoljeća. Požega je nakon Osmanlija još dosta dugo zadržala vizuru osmanskog grada obilježenog „turskim“ kućama sve dok grad nije preplavljen baroknom arhitekturom. Uspostavom gradske uprave i regulacijom gradskog života Požega je još jednom pokazala svoj gradski karakter koji je sada bio reguliran propisima i obvezama. Nakon što je kuga poharala Požegu 1739. godine i izbrisala pola stanovnika, njezin oporavak koji je uslijedio bio je izuzetno brz što upućuje na to da je u to vrijeme centralitet, urbani i strateški karakter Požege izuzetno jak. Stoga je ubrzo nakon toga uslijedilo ponovno

uspostavljanje Požeške županije te time Požega još jednom postaje centrom svoga okruženja. Njezin razvoj dalje će se nastaviti u baroknom karakteru, a uloga središta županije olakšat će oporavak i napredak grada.

18. BIBLIOGRAFIJA

- Adamček, Josip, *Požega i požeška županija u srednjem vijeku*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 111-120.
- Barbarić, Josip i Holzleitner, Miljenko, *Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima: (1672.-1697.)*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2000.
- Benyovsky Latin, Irena, *Interdisciplinarnost u „urbanoj povijesti“: povijest i perspektive*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Historiografija/povijest u suvremenom društvu, 2014, 23-34.
- Budak, Neven, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Koprivnica: Nakladna kuća Dr. Feletar, 1994.
- Buturac, Josip, *Regesta za spomenike Požege i okolice*, Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, 1990.
- Christaller, Walter, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Gustav Fischer, Jena, 1933.
- Cvekan, Paškal, *Požeški franjevci i njihovo djelovanje: povijesno-kulturni prikaz sedamsto godišnjeg dolaska i djelovanja Franjevaca u Slavonskoj Požegi*, Slavonska Požega, 1983.
- Cvekan, Paškal, *Franjevci u Požegi*, Slav. Požega: Plamen, 1983.
- Cviko- Hafizović, Fazileta, *Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka – urbani i privredni razvoj u 16. stoljeću*, Zagreb, Povij. Pril. 13, 1994, 27-76.
- Čelebi, Evlija, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev. Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979.
- Ćosić, Stjepan, *Povijest Slavonije na starim kartama*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 151-173.
- Dobrica, Ladislav, *Arhivska građa i institucije slavonskih županija*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 175-183.

- Frkin, Vatroslav, *Knjižnica franjevačkog samostana u Požegi*, Požega: Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi, 2012, 33-38.
- Hafizović, Fazileta, *Islam u Požeškom i Pakračkom sandžaku*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 279-281
- Horvat, Zorislav i Mirnik, Ivan, *Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 121-157.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Vjerska, prosvjetna i kulturna misija franjevac*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 315-334.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme*, Požega: Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi, 2012, 57-76.
- Hrvatsko slovo, 23.srpnja 1999. Utvrde stare Hrvatske/ Kraljevstvo Slavonije, tekst Antun Abramović i Radovan Domagoj Devlić
- Izvještaj o provedenim arheološko-konzervatorskim istražnim radovima na spomeničkom lokalitetu starog grada Požega, jugoistočna kula i bedem, k.č. 1448 k.o. Požega, naručitelj: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, izvoditelj: Omega engineering doo, srpanj 2004.
- Karač, Zlatko, *Tursko-islamska arhitektura i umjetnost*, u: Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici, ur. M. Pelc, Zagreb: IPU, Školska knjiga, 2010, 394 - 415.
- Karaman, Igor, *Požega i Požeška kotlina od oslobođenja ispod turske vlasti do 1848.god.*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 199-207.
- Karaman, Igor, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje*: studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII. - XX. st., Osijek: Povijesni arhiv, 1997.

- Kempf, Julije, *Požega : zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega: Matica hrvatska; Jastrebarsko: Naklada Slap, 1995.
- Korade, Mijo, *Vjerska, prosvjetna i kulturna misija isusovaca*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 335-341.
- Langhammer, Josip, *Kronologija crkve sv. Lovre u Požegi*, u: Požeški zbornik II, Slav. Požega, 1966, 149-179.
- Lopašić, Radoslav, *Dva hrvatska junaka: Marko Mesić i Luka Ibrišimović: sa sedam slika*, Zagreb: Izdanje Matice hrvatske, 1888.
- Lopašić, Radoslav, *Slavonski spomenici za 17. vjek: pisma iz Slavonije u 17. vjeku (1633.-1709.)*, u: Starine, Knj. 30 (1902), 1-176.
- Marković, Mirko, *Upoznavanje Slavonske Požege i požeškog kraja putem starih geografskih karata i planova*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 38-47.
- Mažuran, Ive, *Požega i Požeška kotlina za turske vladavine*, u: Požega: 1227-1977, ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonska Požega, 1977, 161-198.
- Mažuran, Ive, *Organizacija i djelovanje gradskog magistrata u Požegi od 1698. do 1703. godine*, Starine, Knj. 59 (1984) 135 - 185.
- Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Osijek: HAZU, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, 1993.
- Mažuran, Ive, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb: Golden marketing, 1998.
- Moaćanin, Nenad, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 1997.
- Moaćanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001.

- Moaćanin, Nenad, *Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo „tursko stoljeće“*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 269-277.
- Mujadžević, Dino, *Ibrahim Pečevija (1574.-1649.) – osmanski povjesničar Hrvatske i Bosne i Hercegovine podrijetlom iz Pečuha*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol.9 No.1, Listopad 2009, 379-395.
- Mujadžević, Dino, *Pregled osmanskih izvora za povijest Slavonije i Srijema*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol. 10, No.1, Rujan 2010, 131-142.
- Pelc, Milan, *Islamski sloj umjetničke baštine Slavonije*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 2, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 319-323.
- *Popis sandžaka Požega 1579. godine = Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987.*, ur. Stjepan Sršan; prev. Fazileta Hafizović; topograf. Ive Mažuran, Osijek: Državni arhiv, 2001, 7-35.
- Potrebica, Filip, *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini*, Slavonska Požega: Udruženje samostalnih privrednika, ugostitelja i prijevoznika, 1985.
- Potrebica, Filip, *Požega i Požeška županija u srednjem vijeku*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 37-51.
- Potrebica, Filip, *Požega i Požeština za osmanlijske vladavine (1537. – 1691.)*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 51-61.
- Potrebica, Filip, *Razvoj građanskog svijeta u Požegi tijekom 18. stoljeća*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004, 61-89.
- Ratkovčić, Rosana, *Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol. 14, No.1, Listopad 2014, 53-77.
- Riđanović, Josip, *Geografski položaj Slavonske Požege i Požeške kotline u Hrvatskoj i Jugoslaviji*, u: Požega 1227.-1997., ur. Ive Mažuran, Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega, Odbor za proslavu 750-godišnjice Slavonske Požege, 1977, 1-6.
- Skenderović, Robert, *Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol. 3, No. 1, Studeni 2003, 157-171.

- Smišiklas, Tadija, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije; 1. dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom; Rat za oslobođenje*, 2. dio: *Spomenici o Slavoniji u 17. veku (1640-1702.)*, Zagreb: JAZU, 1891.

- Sokač-Štimac, Dubravka, *Srednjovjekovna Požega-rezultati arheoloških istraživanja na Trgu sv. Terezije 2006. i 2007. godine*, Gradski muzej Požega: katalog izložbe, 2008.

- Srša, Ivan, *Požega, Crkva Sv. Lovre*, Zagreb: Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, 2005.

- Sršan, Stjepan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Osijek: Državni arhiv, 2006.

- Sršan, Stjepan, *Kapitalna arhivska građa*, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 197-201.

- Uzelac, Zlatko, *Trg sv. Terezije u Požegi, pitanje urbanogeneze*, Zagreb: Rad. Inst. Povij. umjet. 18/1994, 49-60.

- Uzelac, Zlatko, *Sjeverni portal crkve Sv. Dimitrija (Sv. Duha) u Požegi*, Zagreb: Rad. Inst. Povij. umjet. 19/1995 (7-19)

- Vanino, Miroslav, *Isusovci i hrvatski narod*, 2. knjiga, *Kolegij dubrovački, riječki, varaždinski i požeški*, Zagreb: Biblioteka vrela i prinosi, 1987, 503-693.

- Vrbanus, Milan, *Društveno-ekonomske prilike u Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća*: doktorska dizertacija, Zagreb, 2005.

- Vrbanus, Milan, *Demografski preduvjeti za razvoj ratarstva u Požepkoj kotlini krajem 17. i početkom 18.st.*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol.7, No.1, Rujan 2007, 115-161.

- Vrbanus, Milan, *Novovjekovno plemstvo i vlastelinstva*, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, sv. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 287-293.

- Vrbanus, Milan i Demo, Šime, *Izveštaj o društvenim prilikama u Požeškoj kotlini iz 1698. godine*, Slavonski Brod: Scrinia Slavonica, Vol. 13, No.1, Listopad 2013, 317-389.

- Vučetić, Ratko, *Prostorni razvoj grada do 19. stoljeća*, u: Kulturna baština Požege i Požeštine, ur. Natalija Čerti, Požega: Spin Vallis, 2004.128-144.
- Vučetić, Ratko, *Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća*, u: Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, sv. 2, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009, 271-286.
- <http://www.pilar.hr/2010/06/centar-za-urbanu-i-lokalnu-povijest/> (preuzeto: 10.5. 2018.)

19. PRILOZI

Slika 1 - Širenje Požege tijekom srednjega vijeka, Ivan Srša, vidi str. 9.

Slika 2 - Sjeverna Kamenita vrata oko 1860. godine, J. Kempf, *Požega...*, str. 376

Slika 3 - Ad dominum Redeunt Adverso Flumine, grafika, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, 18.st.

Slika 4 - Pogled na grad Požegu (Bossega), 17.st., nepoznati umjetnik, MNM-Budimpešta

Slika 5 - Possega in Schiavonia, nepoznat autor, drvorez, 18.st., Hrvatski državni arhiv

Slika 6 - Prikaz Požege u 17.st. na požeškom pokalu, Dijecezanski muzej u Požegi

Slika 7 - Širenje Požege za vrijeme Osmanlija, prikaz mahala, Ivan Srša, vidi str. 56.

Slika 8 - Dubrovački srebrni groš, 1659, avers i revers, Sokač-Stimac, str. 8.

Slika 9 - Possega op de Revier Oriawa in Slavonia, Harvin Jacobus, 1688., bakropis, Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Slika 10 - Požega oko 1700. godine, (prema opisu R. Lopašića), 19.st., iz djela Dva hrvatska junaka, 1889.

Slika 11 - Plan grada Požege, 17.st., zbirka planova Gradskog muzeja u Požegi

Slika 12 - Ernest Kramberger, požeška tvrđa, otisak crteža, god. 1770., prema opisu Berlichingena iz 18.st., crtež iz Gradskog muzeja u Požegi

20. SAŽETAK

Cilj diplomskog rada je pomoću metoda urbane historije objasniti urbani razvoj Požege i njegove temeljne karakteristike. Pored toga rad će odrediti obilježja kontinuiteta i diskontinuiteta u predosmansko i osmansko doba, sve do uspostave Požeške županije 1745. godine. Rad se bazira na objavljenim istraživačkim radovima, rezultatima arheoloških istraživanja i objavljenim izvorima te grafičkim prikazima pomoću kojih se što vjerodostojnije nastoji dati slika urbanog razvoja Požege i njegovih glavnih karakteristika od 16. do 18. stoljeća. Početak razvoja Požege kao grada počinje od njezine tvrđave i podgrađa u srednjem vijeku koji će dati oblik i izgled jezgre grada sve do danas. Požega se prvenstveno razvija kao crkveno i županijsko središte, a veliku ulogu u urbanom razvoju daju dominikanci i franjevci. Grad se širi prema zapadnom i južnom dijelu u odnosu na tvrđavu što će se nastaviti i za vrijeme Osmanlija. Osmansko razdoblje donosi diskontinuitet u odnosu na ranije razdoblje. Budući da se Osmanlije naseljavaju na srednjovjekovnim temeljima grada, diskontinuitet nije potpun jer novi imperij preuzima grad u zatečenom obliku bez da ga značajnije mijenja. Kao središte sandžaka Požega i dalje kontinuirao kao ključno središte za svoju širu okolicu što će uzrokovati njezin ubrzani urbani razvoj. Požega se za Osmanlija preobražava u orijentalni grad, što je vidljivo i na temelju grafičkih prikaza i drugih svjedočanstava, a što svakako predstavlja diskontinuitet. Nakon oslobođenja Požege 1691. prošlo je mnogo vremena dok se grad nije oporavio zbog vladanja teških društvenih prilika. Unatoč tome, centralitet Požege i strateška važnost potaknuli su oporavak, a posebno je dolazak isusovaca obnovio gradski život i unaprijedio kulturni život, tiskarsko i medicinu. Požega je unatoč razaranju i nakon odlaska Osmanlija izgledala poput orijentalnog grada s brojnim „turskim“ kućama i prepoznatljivim arhitektonskim elementima. Nakon proglašenja županije 1745. Požega ulazi u novo razdoblje oporavka i napretka u baroknom stilu.

21. SUMMARY

In this thesis paper, the author examines the characteristics of the urban development of Požega using methods from the field of urban history. The work is going to determine the aspects of continuity and discontinuity in the pre-Ottoman and during the Ottoman times, until the establishment of Požega County in 1745. The aim is to show the main features of the urban development of Požega from the 16th to 18th century. In the Middle Ages, Požega is primarily a church and county center. Dominicans and Franciscans play an important role in the city development, and the shape and appearance of the city are determined by its burgus and suburb. During Ottoman times Požega stays an important center, but it transforms into an oriental town which is a sign of discontinuity. After the liberation of Požega in 1691. the city slowly recovered from difficult circumstances. The centrality of Požega and its geostrategic location stimulated the recovery, also helped by the Jesuits who improved culture, print, and medicine and restored urban life. Nevertheless, Požega showed signs of oriental town with its „Turkish“ houses and special architectonic features until the establishment of Požega county which marked the start of new recovery and prosperity.